

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΠΜΣ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΔΙΕΘΝΩΝ, ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ &
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΕΣ
ΣΠΟΥΔΕΣ**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΠΕΡΡΑΚΗΣ ΣΤ.

**«Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ:
ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΙΣΟΡΡΟΠΙΑ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ
ΚΑΙ ΤΟΝ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟ»**

**ΧΡΙΣΤΙΑΝΝΑ ΜΟΥΡΟΥΖΗ
ΑΜ:1213Μ009**

ΑΘΗΝΑ 2015

«Θέλουμε την ελευθερία για την ελευθερία και σε κάθε ιδιαίτερη περίπτωση. Και θέλοντας την ελευθερία, ανακαλύπτουμε πως αυτή εξαρτάται απόλυτα από την ελευθερία των άλλων και πως η ελευθερία των άλλων εξαρτάται από την δική μας. Βέβαια, η ελευθερία σαν ορισμός του ανθρώπου, δεν εξαρτάται απ'τον άλλο, αλλά μόλις υπάρξει εκλογή και δέσμευση, είμαι υποχρεωμένος να θέλω ταυτόχρονα με τη δική μου ελευθερία και την ελευθερία των άλλων, δεν μπορώ να πάρω την ελευθερία σαν σκοπό μου, παρά μόνο αν πάρω και την ελευθερία των άλλων, επίσης σαν σκοπό μου.»

Z.Π.Σαρτρ

Πίνακας Περιεχομένων

Εισαγωγικά Προλεγόμενα.....σελ.7-29	
1.1 Προβληματική του Θέματος	
1.2 Έννοιες και περιορισμοί	
1.3 Υπόθεση εργασίας και βασικά ερωτήματα	
2. Μεθοδολογία και δομή	
2.1 Περιγραφή Πλάνου	
3. Ιστορική εξέλιξη της προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας	
3.1 Η προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας στα πλαίσια του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών	
3.1.1 Η Διακήρυξη των Ηνωμένων Εθνών για την εξάλειψη όλων των μορφών μισαλλοδοξίας και διακρίσεων με βάση τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις	
3.1.2 Ο Ειδικός Εισηγητής για την ελευθερία της θρησκείας ή των πεποιθήσεων	
3.2 Η προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Ένωσης	
3.2.1 Η διακομματική ομάδα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για την ελευθερία της θρησκείας ή των πεποιθήσεων και τη θρησκευτική ανοχή	

Μέρος I: Το νομικό πλαίσιο της θρησκευτικής ελευθερίας.....σελ. 30-71

Κεφάλαιο Α: Το περιεχόμενο του δικαιώματος της ελευθερίας σκέψης, πεποίθησης και θρησκείας

1. Άρθρο 9 (1): η ελευθερία σκέψης, πεποίθησης και θρησκείας
 - 1.1 Υποκείμενο προστασίας
 - 1.2 Αντικείμενο προστασίας
 - 1.3 Η εκδήλωση του δικαιώματος (forum internum)

2. Υποθέσεις ενώπιον του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
 - 2.1 Κοκκινάκης κατά Ελλάδα
 - 2.2 Βαλσαμής κατά Ελλάδα
 - 2.3 Λαρίσης και λοιποί κατά Ελλάδα
 - 2.4 Θλιμμένος κατά Ελλάδα
 - 2.5 Σερήφ κατά Ελλάδα
 - 2.6 Buscarini και λοιποί κατά Αγ. Μαρίνου
 - 2.7 Dahlab κατά Ελβετίας
 - 2.8 Doğan και λοιποί κατά Τουρκίας
 - 2.9 Sinan Işık κατά Τουρκίας
 - 2.10 Μητροπολιτική Εκκλησία της Βεσσαραβίας και λοιποί κατά Μολδαβίας

Κεφάλαιο Β: Το άρθρο 9 σε σχέση με άλλα άρθρα της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

- 1.1 Το άρθρο 10: η ελευθερία έκφρασης
 - 1.1.1 Τέχνες
 - 1.1.2 Τύπος
 - 1.1.3 Πολιτικός Λόγος
 - 1.2 Το άρθρο 11: η ελευθερία του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι
 - 2.2.1 Δημόσιες Συναρθροίσεις και θρησκεία
 - 1.3 Το άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου: το δικαίωμα στην εκπαίδευση
-
2. Υποθέσεις ενώπιον του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
 - 2.1 Cha'are Shalom ve Tsedek κατά Γαλλίας
 - 2.2 Lautsi κατά Ιταλίας
 - 2.3 S.A.S κατά Γαλλίας
 - 2.4 Eweida and Charlin κατά Ηνωμένου Βασιλείου
 - 2.5 Ebrahimian κατά Γαλλίας

- 2.6 Muller και άλλοι κατά Ελβετίας
- 2.7 Magyar Keresztény Mennonita Egyház και άλλοι κατά Ουγγαρίας
- 2.8 Μάρτυρες του Ιεχωβά της Μόσχας κατά Ρωσίας
- 2.9 Jerusalem κατά Αυστρίας
- 2.10 Murphy κατά Ιρλανδίας

Μέρος II: Ζητήματα περιορισμού του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας και προκλήσειςσελ. 72-97

Κεφάλαιο Α: Περιορισμοί και Διακρίσεις

- 1. Άρθρο 9 (2): Περιορισμοί
 - 1.1 Η δημόσια τάξη και ασφάλεια
 - 1.2 Η υγεία
 - 1.3 Η ηθική
 - 1.4 Το ιδιωτικό συμφέρον- το δικαίωμα του Άλλου
 - 1.5 Οι περιορισμοί στα πλαίσια της δημοκρατικής κοινωνίας
 - 1.6 Το άρθρο 15 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
- 2. Διακρίσεις λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων
 - 2.1 Άμεσες διακρίσεις
 - 2.2 Έμμεσες διακρίσεις

Κεφάλαιο Β: Οι προκλήσεις

- 1. Η εφαρμογή (;) του δικαιώματος στην Ευρώπη
 - 1.1 Από την εκτέλεση των αποφάσεων του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου...
 - 1.2 Στο επίπεδο (αντι) δράσης της κοινωνίας
- 2. Το Ισλάμ στην Ευρώπη
 - 2.1 Οι μετανάστες δεύτερης/τρίτης γενιάς
 - 2.2 Οι πρόσφυγες

Συμπεράσματα.....σελ. 98-99

Βιβλιογραφία.....σελ.100-106

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον Καθηγητή μου και επιβλέποντα Στέλιο Περράκη για τη δυνατότητα, που μου έδωσε να συμμετάσχω στο Σεμινάριο του Ναυπλίου, το οποίο αποτέλεσε το εφαλτήριο για αυτό το ταξίδι της διπλωματικής εργασίας, καθώς τα σχόλια, που έλαβα, βοήθησαν να σχηματίσω πληρέστερη εικόνα επί του θέματος. Η παρουσία του στην ακαδημαϊκή μου πορεία ήταν και είναι ανεκτίμητης αξίας. Φυσικά, τα διδάγματά του ξεπερνούν τα ακαδημαϊκά πλαίσια κι ως άλλος μέντορας οι διδαχές του ακολουθούν την καθημερινή ζωή. Τέλος, να ευχαριστήσω την κα Μαρούδα, καθώς μου έδωσε τις ευκαιρίες, που ένας φοιτητής ζητάει κι ήταν πάντα παρούσα σε κάθε μου βήμα.

Έπειτα, θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένεια μου, για τη στήριξη, που μου έχει δείξει όλα τα χρόνια των σπουδών μου, αλλά και στις επιλογές, που έχω κάνει γενικότερα. Ένα μεγάλο ευχαριστώ, στους φίλους εκείνους- η οικογένεια που έχω επιλέξει, που στάθηκαν δίπλα μου όλα αυτά τα χρόνια και που με τον τρόπο τους έδειχναν την υποστήριξή τους. Ευχαριστώ, επίσης, τον καθηγητή και φίλο μου Ρ., διότι η συμβολή του στην κατανόηση του θέματος και η συνεχής τροφοδότηση με ιδέες μέσα από τις πολύωρες συζητήσεις μας ήταν καθοριστικής σημασίας σε πολλά επίπεδα.

1. Εισαγωγικά Προλεγόμενα

1.1 Προβληματική του θέματος

Η θρησκευτική ελευθερία η οποία θεωρείται ως ειδικότερη μορφή της ελευθερίας της γνώμης και της εν γένει πνευματικής ελευθερίας, συνιστά ένα από τα πρώτα ατομικά δικαιώματα που διεκδικήθηκαν ήδη από τον 16ο αιώνα στον ευρωπαϊκό χώρο. Σήμερα, περισσότερο από ποτέ, το ζήτημα της θρησκείας, σε όλες της τις εκφάνσεις, παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον. Η περίοδος, που διανύουμε, ανοίγει ή μάλλον δεν αφήνει να κλείσει ο ασκός του Αιόλου. Καθημερινά ερχόμαστε αντιμέτωποι, τόσο στην Ευρώπη όσο και στη χώρα μας με ζητήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων, που σε κάποιο τους βαθμό αγγίζουν τα θρησκευτικά πιστεύω, τις πεποιθήσεις, αλλά κυρίως την εκδήλωση αυτής της εσωτερικής σκέψης.

Παρόλη την έντονη σύγχρονη τάση για το ζήτημα της θρησκευτικής ελευθερίας, η Ευρώπη κλήθηκε να αντιμετωπίσει τα προβλήματα που ανέκυπταν για λόγους θρησκευτικούς. Συνεπώς, υπάρχει σήμερα ένα ευρύ νομικό πλαίσιο με γενικές κι ειδικές διατάξεις προστασίας της ελευθερίας της θρησκείας. Ταυτόχρονα, όμως, για να μπορέσει να λειτουργήσει το δικαίωμα σύστημα της προστασίας των δικαιωμάτων, οι συντάκτες των νομικών κειμένων προστασίας προέβλεψαν κάμψη των δικαιωμάτων για μια σειρά από λόγους. Το κεντρικό ερώτημα, που τίθεται προς απάντηση με την παρούσα εργασία, είναι πόσο περιορισμό επιδέχεται ένα δικαίωμα, σαν αυτό της ελευθερίας της σκέψης, της πεποίθησης και της θρησκείας. Με άλλα λόγια, υπάρχουν όρια στους περιορισμούς; Γίνεται εκ των προτέρων κατανοητό πως για την εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας της ίδιας, χρειάζονται κάποιοι περιορισμοί, όταν μάλιστα η κατάχρηση του δικαιώματος οδηγεί σε άλλα μονοπάτια. Ωστόσο, το σύστημα παρατηρείται να εμφανίζει κάποια προβληματικά σημεία, ειδικά στους περιορισμούς του εν λόγω δικαιώματος. Έτσι, αποφάσισα να διαλέξω το συγκεκριμένο θέμα για τη διπλωματική μου εργασία. Καθώς φαίνεται, το θέμα της θρησκευτικής ελευθερίας θα παραμένει με τον έναν ή τον άλλο τρόπο πάντα επίκαιρο...

1.2 Έννοιες και περιορισμοί

Βασική έννοια που πραγματεύεται η εν λόγω εργασία δεν είναι άλλη από τη θρησκευτική ελευθερία στα πλαίσια της Ευρώπης. Πρόκειται για μια έννοια της οποίας το περιεχόμενο έχει οριστεί διεθνώς κι ύστερα από πολλές διαβουλεύσεις. Κατά αντιστοιχία, έχει περάσει και στην Ευρώπη ο ορισμός του δικαιώματος αυτού. Αρκετοί θεωρητικοί έχουν επιχειρήσει τον ορισμό και τον περαιτέρω προσδιορισμό της έννοιας της θρησκείας, για το δικαίωμα της ελευθερίας της θρησκείας. Ωστόσο, αυτό κατέστη αδύνατο, αφ'ης στιγμής εισερχόμαστε σε φιλοσοφικές έννοιες. Τι είναι όμως το δικαίωμα της ελευθερίας της σκέψης, της πεποίθησης και της θρησκείας; Ποια είναι η σχέση του με άλλα δικαιώματα, όπως η ελευθερία έκφρασης, η ελευθερία της συνάθροισης; Πέρα όμως από το βασικό αυτό δικαίωμα, σκόπιμο θεωρείται να αποσαφηνιστούν έννοιες που σχετίζονται με τη θρησκευτική ελευθερία όπως η έννοια της βλασφημίας, του προσηλυτισμού, του σεβασμού, της ανοχής του Άλλου, της δημοκρατικής κοινωνίας κά.

1.3 Υπόθεση εργασίας

Προκειμένου να επιτευχθεί ο προαναφερθείς σκοπός της παρούσας μελέτης κρίνεται ότι η υπόθεση εργασίας πάνω στην οποία θα πρέπει να θεμελιωθεί η προσέγγιση του θέματος συνοψίζεται στη θέση: «Το δικαίωμα στην ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας στην Ευρώπη είναι ένα από τα δικαιώματα, που παραβιάζονται όλο και περισσότερο τόσο από τα Κράτη όσο κι από την ίδια την κοινωνία. Η παραβίαση αυτής της ελευθερίας, και σε συνδυασμό με άλλες ελευθερίες, αντικατοπτρίζει την κατάσταση, που έχει δημιουργηθεί στην Ευρώπη, το φόβο, δηλαδή, για το διαφορετικό και την έλλειψη ανεκτικότητας».

Σκοπός της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι διττός. Αφενός, θα γίνει εξέταση της ισχύουσας νομικής κατάστασης, με βασικό εργαλείο τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Σε δεύτερη φάση, θα παρουσιαστεί η εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τις προκλήσεις, που αντιμετωπίζει η θρησκευτική ελευθερία στην Ευρώπη.

2. Μεθοδολογία και δομή

Δομικό άξονα της παρούσας εργασίας θα αποτελέσει η συνολική αξιολόγηση του άρθρου 9 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Η μέθοδος της ανάλυσης θα αποτελέσει βασικό στοιχείο, προκειμένου να εντοπιστούν όλες οι εκφάνσεις του δικαιώματος.

Τέλος, η ανάλυση και επεξεργασία πρωτογενών πηγών, κυρίως της νομολογίας και των αποφάσεων, όπως αυτές προέκυψαν από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου θεωρείται καταλυτική και θα διερευνηθεί διεξοδικά, προκειμένου να αξιολογηθεί η συμβολή τους και να εντοπιστεί η προστιθέμενη αξία καθεμίας από αυτές.

2.1 Περιγραφή Πλάνου

Το πλάνο της εργασίας είναι διμερές. Η βασική τομή χωρισμού της εργασίας στα δυο μέρη έγκειται στο ίδιο το άρθρο 9 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, το οποίο προστατεύει το δικαίωμα της ελευθερίας της σκέψης, συνείδησης και θρησκείας, χωρίζεται στην πρώτη και δεύτερη παράγραφο. Η πρώτη παράγραφος αφορά στην προστασία του δικαιώματος κι η δεύτερη στους περιορισμούς, που μπορούν να επιβληθούν επί του δικαιώματος. Κατά αναλογία, η εργασία χωρίζεται στο πρώτο μέρος που σχετίζεται με την παρουσίαση των διατάξεων της προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας μέσω της ίδιας της νομολογίας, καθώς και η σχέση, που εμφανίζει αυτό το δικαίωμα, με άλλα άρθρα όπως είναι η προστασία της έκφρασης κτλ.

Το δεύτερο μέρος παρουσιάζει το νομικό πλαίσιο γύρω από τους περιορισμούς του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, τόσο μέσα από τη νομολογία, όσο και μέσα από παραδείγματα, με τις οποίες έρχεται αντιμέτωπο ένα κράτος και γι' αυτό το λόγο προβαίνει σε περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας. Τέλος, παρουσιάζονται οι προκλήσεις τις οποίες δέχονται καθημερινά τα κράτη, η κοινωνία των πολιτών σχετικά με τα θρησκευτικά πιστεύω, αλλά κυρίως με την εκδήλωση αυτών.

Η παρούσα εργασία ολοκληρώνεται με τα Συμπεράσματα, όπου συγκεντρωτικά επιχειρείται μια προσπάθεια αξιολόγησης και εκτίμησης των προκλήσεων που αντιμετωπίζει η θρησκευτική ελευθερία στην Ευρώπη και κατ'επέκταση να εντοπιστούν-ει δυνατόν- ποια είναι τα καινούργια στοιχεία που συνθέτουν αυτό το πολύπλοκο, αλλά τόσο συνυφασμένο με την ιδιότητα του ατόμου δικαίωμα, με στόχο φυσικά την εκπλήρωση της υπόθεσης εργασίας και την απάντηση στο ερώτημα του κατά πόσο μπορεί να περιοριστεί το δικαίωμα αυτό, εάν όντως τα Κράτη σπεύδουν σε συγκεκριμένες πολιτικές και ενέργειες ανατιολόγητα και διακριτικά εις βάρος της ελευθερίας της σκέψης, συνείδησης και θρησκείας.

3. Ιστορική εξέλιξη της προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας

Η θρησκευτική ελευθερία ως δικαίωμα ξεκινάει από την αρχαιότητα και συνεχίζει διαμέσου των αιώνων (Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, ανάδυση του Χριστιανισμού), ώσπου φτάνει στον Τριακονταετή Πόλεμο (1618-1648), πόλεμος θρησκευτικής φύσης, που έμελλε να αλλάξει και το μωσαϊκό των θρησκευτικών κοινοτήτων στην Ευρώπη, αλλά και νομικά, όσον αφορά την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας¹.

Είναι αλήθεια πως η Κοινωνία των Εθνών κατέβαλε προσπάθειες να συμπεριλάβει στο Καταστατικό της αυτούσιο άρθρο για τη θρησκευτική ελευθερία². Ωστόσο, αυτό δεν κατέστη δυνατό³, με αποτέλεσμα η προστασία του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας να βρει το νομικό πλαίσιο της προστασίας των μειονοτήτων ως βάση και εγκαθίδρυση. Το σύστημα των μειονοτικών συνθηκών αποτελεί ένα πολύ σημαντικό κομμάτι για το δίκαιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, καθώς αποτελούν τις απαρχές για τη θεσμοθετημένη προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Στις μειονοτικές συνθήκες, όπως αποκαλούνται, βρίσκονται τα πρώτα ψήγματα για την ανάπτυξη της προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων.

Πιο συγκεκριμένα, η προστασία της εβραϊκής μειονότητας στην Πολωνία ήταν μεγάλου ενδιαφέροντος⁴, με αποτέλεσμα να πυροδοτήσει μειονοτικές συνθήκες, όχι μόνο με την Πολωνία, αλλά και με την Τσεχοσλοβακία, την Ελλάδα, τη Ρουμανία και το Βασίλειο των Σέρβων, Κροατών και των Σλοβένων. Η μεγάλη σημασία της ένταξης των μειονοτικών συνθηκών στο σύστημα της Κοινωνίας των Εθνών, θα πρέπει να θεωρηθεί το γεγονός ότι ο ίδιος

¹ Evans M., Religious Liberty and International Law in Europe, σελ. 1-41

² οι προτάσεις, που συζητήθηκαν, διέφεραν στην έκταση και το ύψος, αλλά τα κοινά σημεία τους ήταν ότι οι θρησκευτικές διώξεις και η μισαλλοδοξία αποτελούν «γόνιμο έδαφος για πόλεμο».

³ Οπ.π, σελ. 103

⁴ Woolsey Theodore S., The American Journal of International Law Vol. 14, No. 3 (Jul., 1920), pp. 392-396

ο οργανισμός εμπλέκεται στην εφαρμογή των ρητρών προστασίας⁵. Οι εκατέρωθεν δεσμεύσεις χαρακτηρίζονται ρητά υποχρεώσεις διεθνούς ενδιαφέροντος⁶.

Ωστόσο, θα πρέπει να τονίσουμε πως ανεξάρτητα από το σημαντικό επίτευγμα του συστήματος των μειονοτικών συνθηκών, όσον αφορά την προστασία των θρησκευτικών μειονοτήτων, είναι προφανές ότι η προστασία των μειονοτήτων με τον τρόπο που εφαρμόστηκε μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και η ατομική προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σήμερα είναι εντελώς διαφορετικές έννοιες. Εγγυήσεις για την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας, καθώς και του σεβασμού της συνείδησης και των πιστεύω βρίσκονται στις συνταγματικές τάξεις των δημοκρατικών κοινωνιών, καθώς επίσης, και στα διεθνή και περιφερειακά κείμενα προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Μέσα από τη συγγραφή και την εξέλιξη των κειμένων αυτών γίνεται αντιληπτή η ανησυχία των συντακτών τους. Ως εκ τούτου, η Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου της 10^{ης} Δεκεμβρίου του 1948 είναι το πρώτο διεθνές κείμενο, με το οποίο η ελευθερία της θρησκείας ορίζεται ως διεθνές ατομικό δικαίωμα : «Κάθε άτομο έχει το δικαίωμα της ελευθερίας της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας. Στο δικαίωμα αυτό περιλαμβάνεται η ελευθερία για την αλλαγή της θρησκείας ή πεποιθήσεων, όπως και η ελευθερία να εκδηλώνει κανείς τη θρησκεία του ή τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, μόνος ή μαζί με άλλους, δημόσια ή ιδιωτικά, με τη διδασκαλία, την άσκηση, τη λατρεία και με την τέλεση θρησκευτικών τελετών»⁷.

Το άρθρο 18 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα του 1966 έρχεται να συμπληρώσει το άρθρο της Οικουμενικής Διακήρυξης. Περιλαμβάνει ρητή αναφορά στην εκπαίδευση, αλλά δεν περιλαμβάνει ρητή αναγνώριση του δικαιώματος ενός ατόμου να αλλάξει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει την

⁵ Grote R., Die Religionsfreiheit im Spiegel völkervertraglicher Vereinbarungen zur politischen und territorialen Neuordnung, στο : R. Grote/Th. Marauhn (eds.), Religionsfreiheit zwischen individueller Selbstbestimmung, Minderheitenschutz und Staatskirchenrecht – Völker- und verfassungsrechtliche Perspektiven, Berlin u.a. 2001, 3-52 (23-25).

⁶ Άρθρο 12 της Συνθήκης προστασίας των Μειονοτήτων μεταξύ της Πολωνίας και των Συμμάχων, 28/06/1919

⁷ <http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=grk>

ελευθερία να έχει ή να υιοθετήσει μια θρησκεία ή πεποίθηση της επιλογής του ή της, και την ελευθερία, είτε μεμονωμένα είτε σε κοινωνία με άλλους, δημόσια ή ιδιωτικά, να εκδηλώνει τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις του, τη λατρεία, τον σεβασμό, την πρακτική και τη διδασκαλία. Κανείς δεν μπορεί να υπόκειται σε καταναγκασμό που θα έβλαπτε την ελευθερία του να έχει ή να υιοθετήσει μια θρησκεία ή πεποίθηση της επιλογής του ή της. Η ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων του μπορεί να υπόκειται μόνο στους περιορισμούς που ορίζονται από το νόμο και που είναι αναγκαίοι για την προστασία της δημόσιας ασφάλειας, τάξης, της υγείας ή της ηθικής ή των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων. Περαιτέρω, το άρθρο 18 ορίζει ότι τα συμβαλλόμενα κράτη του Συμφώνου αναλαμβάνουν να σέβονται την ελευθερία των γονέων και, κατά περίπτωση, των νομίμων κηδεμόνων να εξασφαλίσουν την θρησκευτική και ηθική διαπαιδαγώγηση των παιδιών τους σύμφωνα με τις δικές τους πεποιθήσεις. Το άρθρο 26 του Συμφώνου προβλέπει μια γενική αρχή της απαγορεύσεως των διακρίσεων, η οποία αφορά τη θρησκεία, μεταξύ άλλων. Επίσης, το άρθρο 2 παρ. 1 του Συμφώνου αναφέρει πως «Τα Συμβαλλόμενα Κράτη στο παρόν Σύμφωνο αναλαμβάνουν την υποχρέωση να σέβονται και να εγγυώνται σε όλα τα άτομα που βρίσκονται στην επικράτειά τους και υπάγονται στη δικαιοδοσία τους τα δικαιώματα που αναγνωρίζονται στο παρόν Σύμφωνο, χωρίς καμία διάκριση, ιδίως φυλής, χρώματος, γένους, γλώσσας, θρησκευάτος, πολιτικών ή άλλων πεποιθήσεων, εθνικής ή κοινωνικής προέλευσης, περιουσίας, γέννησης ή κάθε άλλης κατάστασης».

Η ελευθερία της θρησκείας ήταν μια «εύκολη υπόθεση», κατά τη διάρκεια των προπαρασκευαστικών συζητήσεων σχεδόν σε όλα τα κείμενα, που ακολούθησαν την Οικουμενική Διακήρυξη, καθώς τα σημαντικότερα διεθνή και περιφερειακά όργανα προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου έχουν επηρεαστεί έντονα από τη συμβιβαστική λύση για τη διατύπωση του άρθρου 18 ΟΔΔΑ⁸. Σήμερα, η ελευθερία της θρησκείας έχει παραμείνει

⁸ Susan Waltz, "Universal Human Rights: The Contribution of Muslim States", (2004) 26 Human Rights Quarterly 799, at pp. 814–17

διαχωρισμένη από τα δικαιώματα των μειονοτήτων, παρόλου που οι διατάξεις προστασίας των μειονοτήτων φυσικά απαγορεύουν τις διακρίσεις σχετικά με τα θρησκευτικά πιστεύω⁹.

Επιπλέον, ένας αριθμός εξειδικευμένων μέσων για τα ανθρώπινα δικαιώματα περιέχουν αντίστοιχες διατάξεις για συγκεκριμένους σκοπούς τους. Για παράδειγμα, η Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα του Παιδιού (Άρθ. 14)¹⁰ ή η Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τους Πρόσφυγες στο άρθρο 4, αναφέρει ρητά την προστασία των αναγνωρισμένων προσφύγων από τα συμβαλλόμενα κράτη, όσον αφορά την άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων, αλλά και τη θρησκευτική κατήχηση των παιδιών τους¹¹. Το διεθνές ανθρωπιστικό δίκαιο προστατεύει την ελευθερία της θρησκείας του άμαχου πληθυσμού (άρθρο 27, παρ.1 της Τέταρτης Σύμβασης της Γενεύης), κατά τη διάρκεια της κατοχής (Άρθρο 58 της Τέταρτης Σύμβασης της Γενεύης.). Σχετικά με τους αιχμαλώτους πολέμου, το κεφάλαιο 5 της Τρίτης Σύμβασης της Γενεύης (άρθρα 34 έως και 37) αναφέρεται στο θέμα της θρησκείας και των εκδηλώσεών της. Τέλος, στο Πρώτο Πρόσθετο Πρωτόκολλο των Συμβάσεων της Γενεύης, η προστασία των πολιτικών στόχων (άρθ. 52, παρ. 3), στην περίπτωση μας ένας χώρος λατρείας, ο οποίος όμως δε χρησιμοποιείται και δε συμβάλλει αποτελεσματικά στις εχθροπραξίες.

⁹ ΟΔΔΑ, Άρθρο 2 παρ. 1: «Κάθε άνθρωπος δικαιούται να επικαλείται όλα τα δικαιώματα και όλες τις ελευθερίες που προκηρύσσει η παρούσα Διακήρυξη, χωρίς καμία απολύτως διάκριση, ειδικότερα ως προς τη φυλή, το χρώμα, το φύλο, τη γλώσσα, τις θρησκείες, τις πολιτικές ή οποιοσδήποτε άλλες πεποιθήσεις, την εθνική ή κοινωνική καταγωγή, την περιουσία, τη γέννηση ή οποιαδήποτε άλλη κατάσταση»

¹⁰ «1. Τα Συμβαλλόμενα Κράτη σέβονται το δικαίωμα του παιδιού για ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας.

2. Τα Συμβαλλόμενα Κράτη σέβονται το δικαίωμα και το καθήκον των γονέων ή, κατά περίπτωση, των νόμιμων εκπροσώπων του παιδιού, να το καθοδηγούν στην άσκηση του παραπάνω δικαιώματος κατά τρόπο που να ανταποκρίνεται στην ανάπτυξη των ικανοτήτων του.

3. Η ελευθερία της δήλωσης της θρησκείας του ή των πεποιθήσεών του μπορεί να υπόκειται μόνο στους περιορισμούς που ορίζονται από το νόμο και που είναι αναγκαίοι για τη διαφύλαξη της δημόσιας ασφάλειας, της δημόσιας τάξης, της δημόσιας υγείας και των δημόσιων ηθών, ή των ελευθεριών και των θεμελιωδών δικαιωμάτων των άλλων».

¹¹ «Τα Συμβαλλόμενα Κράτη θα επιφυλάσσουν εις τους επί του εδάφους των ευρισκομένους πρόσφυγας μεταχείρισιν τουλάχιστον τόσον ευνοϊκὴν ὅσον και εις τους ἰδίους υπηκόους, ὅσον αφορά τὴν ἐλευθέραν υπ' αὐτῶν ἀσκήσιν τῆς λατρείας και θρησκευτικὴν κατήχησιν των τέκνων αὐτῶν».

Οι εγγυήσεις των άρθρων αυτών βρίσκονται, επίσης, και σε κείμενα προστασίας σε περιφερειακό επίπεδο. Για παράδειγμα, το άρθρο 12 της Αμερικανικής Σύμβασης για τα δικαιώματα του Ανθρώπου¹² αναφέρεται στην ελευθερία της συνείδησης και της θρησκείας, όπως και το άρθρο 8 του Αφρικανικού Χάρτη Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Λαών¹³.

Στην πραγματικότητα, όλα τα νομικά κείμενα ανθρωπίνων δικαιωμάτων περιλαμβάνουν διατάξεις για την προστασία της ελευθερίας της θρησκείας και απαγορεύουν τις διακρίσεις με βάση τη θρησκεία. Το ΔΣΑΠΔ και η Αμερικανική Σύμβαση¹⁴ τονίζουν τη σημασία της ελευθερίας της θρησκείας με την υπαγωγή του δικαιώματος αυτού, στα απαρέγκλιτα δικαιώματα (non-derogable rights), δικαιώματα, δηλαδή, που πρέπει να τηρούνται ακόμη και σε περιόδους εθνικής έκτακτης ανάγκης¹⁵.

Όπως θα αναλυθεί παρακάτω, όσον αφορά την Ευρώπη, το βασικό νομικό κείμενο προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας ή των πεποιθήσεων είναι η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) με το άρθρο 9. Στο σημείο όμως, κρίνεται σωστό να

¹² Article 12. Freedom of Conscience and Religion

1. Everyone has the right to freedom of conscience and of religion. This right includes freedom to maintain or to change one's religion or beliefs, and freedom to profess or disseminate one's religion or beliefs, either individually or together with others, in public or in private.

2. No one shall be subject to restrictions that might impair his freedom to maintain or to change his religion or beliefs.

3. Freedom to manifest one's religion and beliefs may be subject only to the limitations prescribed by law that are necessary to protect public safety, order, health, or morals, or the rights or freedoms of others.

4. Parents or guardians, as the case may be, have the right to provide for the religious and moral education of their children or wards that is in accord with their own convictions.

¹³ARTICLE 8

Freedom of conscience, the profession and free practice of religion shall be guaranteed. No one may, subject to law and order, be submitted to measures restricting the exercise of these freedoms.

¹⁴ American Convention on Human Rights ('Pact of San José', Costa Rica): Article 1 – Obligation to respect rights., Article 12 – Freedom of Conscience and Religion, Article 13 – Punishment of advocacy of religious hatred, Article 16 – Freedom of Association, Article 22 – Freedom of Movement and Residence. Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights (Protocol of San Salvador (1988) Article 3 – Obligation of Non-discrimination

¹⁵ Lillich Richard B., The Paris Minimum Standards of Human Rights Norms in a State of Emergency, American Journal of International Law October, v. 1072, 1985

αναφέρουμε και κάποια άλλα εργαλεία- νομικά ή θεσμικά- του Συμβουλίου της Ευρώπης¹⁶. Σε ευρωπαϊκό επίπεδο δίνεται έμφαση μεταξύ της ταυτότητας και του αυτοπροσδιορισμού της ομάδας και των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Η σχέση αυτή διαγράφεται στην προστασία των δικαιωμάτων των μειονοτήτων. Ειδικότερα, στο προοίμιο της Σύμβασης-Πλαισίου για την Προστασία των Εθνικών Μειονοτήτων¹⁷ αναγνωρίζεται ότι μια πλουραλιστική και αληθινά δημοκρατική κοινωνία οφείλει όχι μόνο να σέβεται την εθνοτική, πολιτιστική, γλωσσική και θρησκευτική ταυτότητα κάθε προσώπου, που ανήκει σε εθνική μειονότητα, αλλά και να δημιουργηθούν από τα κράτη οι κατάλληλες συνθήκες, ώστε να μπορούν να εκφράσουν, να διατηρήσουν, καθώς και να αναπτύξουν αυτήν την ταυτότητα. Με άλλα λόγια, η πολιτιστική πολυμορφία πρέπει να θεωρηθεί εμπλουτισμός και όχι διαχωρισμός. Κατά συνέπεια, τα συμβαλλόμενα Μέρη αναλαμβάνουν την υποχρέωση, να προωθήσουν τις αναγκαίες προϋποθέσεις για τα πρόσωπα που ανήκουν σε εθνικές μειονότητες να διατηρήσουν και να αναπτύξουν τον πολιτισμό τους, και να διαφυλάξουν τα κυριότερα στοιχεία της ταυτότητάς τους, δηλαδή τη θρησκεία, τη γλώσσα, τις παραδόσεις και την πολιτιστική κληρονομιά τους. Η Σύμβαση-Πλαίσιο απηχεί τη βασική παραδοχή ότι η πολυφωνία και η ανεκτικότητα είναι τα κύρια χαρακτηριστικά μιας δημοκρατικής κοινωνίας στην Ευρώπη.

Άλλο όργανο του Συμβουλίου της Ευρώπης, που εργάζεται για την προώθηση των αξιών αυτών είναι η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά του Ρατσισμού και της Μισαλλοδοξίας (ECRI) , η οποία αποσκοπεί στην καταπολέμηση του ρατσισμού, της ξενοφοβίας, του αντισημιτισμού και της μισαλλοδοξίας με την εξάλειψη των διακρίσεων και των προκαταλήψεων λόγω φυλής, χρώματος, γλώσσας, θρησκείας, εθνικότητας και εθνικής ή εθνοτικής καταγωγής. Μια Ευρώπη της πολυμορφίας και των πολλών θρησκειών απαιτεί ιδιαίτερη μέριμνα για την προστασία της ελευθερίας της σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. Μάλιστα, η Επιτροπή εκδίδει Συστάσεις Γενικής Πολιτικής¹⁸ και η 5^η αφορά στην καταπολέμηση των διακρίσεων και της μισαλλοδοξίας

¹⁶ European Convention on nationality (1997)- Άρθρο 5 – Non-Discrimination, Council of Europe Convention on the Avoidance of Statelessness in relation to State-Succession (2006)- Άρθρο 4 – Non-Discrimination, Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (2011)- Άρθρα 4, 12, 32, 37, 38, 42

¹⁷ Άρθρα 4.1, 5, 6, 7, 8, 12, 17 καθώς και Σχόλιο για την εκπαίδευση (2006) –υπό τη Σύμβαση Πλαίσιο

¹⁸ https://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/activities/GeneralThemes_en.asp

σε βάρος των Μουσουλμάνων, η 7^η αφορά στην εθνική νομοθεσία για την καταπολέμηση του ρατσισμού και των φυλετικών διακρίσεων κι η 9^η αφορά στη μάχη κατά του αντισημιτισμού.

3.1 Η προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας στα πλαίσια του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών

Είναι γεγονός πως η προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας κι οι απαγορεύσεις των διακρίσεων για λόγους θρησκευτικούς ή πεποιθήσεων είναι πιο «εύκολο» ζήτημα σε σχέση με την εκδήλωση του δικαιώματος αυτού. Οι διάφοροι τρόποι εκδήλωσης κι οι περιορισμοί της, όπως είναι για παράδειγμα οι μαντήλες σε δημόσιους χώρους ή ζητήματα ιεροτελεστίας στη σφαγή κάποιων ζώων, στα οποία τίθενται θέματα ηθικής ή θρησκευτικής φύσης, είναι το πεδίο στο οποίο υπάρχουν διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα κράτη. Για το λόγο αυτό, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 υπήρξε ένα ισχυρό κίνημα στα Ηνωμένα Έθνη για τη δημιουργία ενός εγγράφου, είτε μια σύμβαση ή μια δήλωση, η οποία θα διευκρινίζε τις ειδικές εγγυήσεις για την ελευθερία της θρησκείας λεπτομερώς¹⁹. Την περίοδο 1962-1963, η Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών ζήτησε από δύο συμβάσεις, νομικά δεσμευτικές, για την Εξάλειψη των Φυλετικών Διακρίσεων και την εξάλειψη της θρησκευτικής μισαλλοδοξίας.

Η Σύμβαση κατά των Φυλετικών Διακρίσεων εκδόθηκε το 1969 ως μια διεθνής και νομικά δεσμευτική σύμβαση με επιτροπή παρακολούθησης (monitoring) για την εξάλειψη των φυλετικών διακρίσεων (CERD). Από την Παγκόσμια Διάσκεψη του 2001, που έλαβε χώρα στο Durban της Νότιας Αφρικής, κατά του ρατσισμού, των φυλετικών διακρίσεων, της ξενοφοβίας και της μισαλλοδοξίας, οι διακρίσεις για λόγους θρησκείας ή πεποιθήσεων συμπεριλήφθηκαν στα θέματα της μισαλλοδοξίας, χωρίς δηλαδή να αποτελείσει ξεχωριστή και διακριτή κατηγορία. Τα σχέδια για πιθανή σύμβαση απέτυχαν παταγωδώς. Το 1973 συντάχθηκε το τελευταίο σχέδιο

¹⁹ Η Γενική Συνέλευση ζήτησε από την Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων το 1962 να εργαστεί πάνω σε ένα σχέδιο διακήρυξης και ένα σχέδιο σύμβασης για την καταπολέμηση όλων των μορφών θρησκευτικής μισαλλοδοξίας (GA Res. 1781 (XVIII) της 7ης Δεκεμβρίου 1962). Ειδικότερα: N. Lerner, *Toward a Draft Declaration Against religious Intolerance and Discrimination*, *Israel Yearbook on Human Rights* 11 (1981), 82 (84-89).

σύμβασης ενώ το 1993 ήταν η τελευταία φορά, που ο Ειδικός Εισηγητής για την ελευθερία της θρησκείας, θεσμό τον οποίο θα αναλύσουμε αμέσως παρακάτω, πρότεινε επίσημα την έκδοση σύμβασης για τη θρησκευτική ελευθερία²⁰.

3.1.1 Η Διακήρυξη των Ηνωμένων Εθνών για την Εξάλειψη όλων των Μορφών Μισαλλοδοξίας και Διακρίσεων με βάση τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις

Η Διακήρυξη για την εξάλειψη κάθε μορφής μισαλλοδοξίας και διάκρισης με βάση τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις είναι η Απόφαση της Γενικής Συνέλευσης 36/55 της 25ης Νοεμβρίου 1981. Πρόκειται για το αποτέλεσμα τριών δεκαετιών συζήτησης σχετικά με τα θρησκευτικά δικαιώματα, κυρίως στο πλαίσιο της Επιμέρους Επιτροπής για την Πρόληψη των διακρίσεων και την προστασία των μειονοτήτων, και θεωρείται ως ένα σημαντικό διεθνές εργαλείο καθορισμού προτύπων, που αφορούν την ελευθερία της θρησκείας ή των πεποιθήσεων.

Η Διακήρυξη ήρθε να καλύψει τους λόγους, συμβιβαστικά πλέον, για τους οποίους μια νομικά δεσμευτική σύμβαση είχε αποτύχει. Αρχικά, το κομμουνιστικό μπλοκ φοβόταν ότι ο όρος «πεποιθήσεις» (belief) θα άφηνε εκτός της ερμηνείας την αθεία ή τις μη θρησκευτικές πεποιθήσεις. Έτσι, στη Διακήρυξη προστέθηκε ο όρος «οποιαδήποτε» (whatever) πριν τη λέξη πεποιθήση²¹. Επιπρόσθετα, η αντίθεση των μουσουλμανικών κυρίως κρατών ως προς τη μεταστροφή, το δικαίωμα δηλαδή του ατόμου να αλλάζει τα θρησκευτικά του πιστεύω οδήγησε τους συντάκτες της Διακήρυξης σε μη ρητή διάταξη περί αυτής. Για την ακρίβεια, δε θίγει καν το θέμα. Ωστόσο, η λύση βρέθηκε με έμμεσο τρόπο, με τη ρήτρα δηλαδή του άρθρου 8 της Διακήρυξης²². Συνεπώς, η ελευθερία αλλαγής θρησκείας, που περιέχεται ρητά στο άρθρο 18 της

²⁰ UN Doc. E/CN.4/1994/79, para. 111; η ιδέα ουσιαστικά εγκαταλείφθηκε το 1995, όταν μια ενδεχόμενη Σύμβαση χαρακτηρίστηκε ως «απαραίτητο αλλά ανώριμο βήμα», UN Doc E/CN.4/1996/95, para. 69.

²¹ Lerner N., The Final Text of the U.N. Declaration Against Intolerance and Discrimination based on Religion or Belief, Israel Yearbook on Human Rights 12 (1982), 185 (186)

²² “Nothing in the present Declaration shall be construed as restricting or derogating from any right defined in the Universal Declaration of Human Rights and the International Covenants on Human Rights”.

ΟΔΔΑ, καθώς και στην έμμεσα δεκτή ελευθερία στο άρθρο 18 του ΔΣΑΠ παραμένουν σε ισχύ, παρόλη την παραπάνω ιδιομορφία της Διακήρυξης²³.

Η αξία της Διακήρυξης είναι αδιαμφισβήτητη, καθώς πλέον υπάρχει μια λεπτομερής λίστα με το τι συνιστά ελευθερία της θρησκείας²⁴. Η φύση του δικαιώματος αυτού είναι τέτοια, που το γεγονός και μόνο ότι υπάρχει μια κοινή βάση, στην οποία μπορούν να στηριχτούν οι εμπλεκόμενοι, είναι αξιοθαύμαστο.. Για παράδειγμα, η Διακήρυξη αναφέρει ρητά το δικαίωμα «να προσκυνήσουν και να συγκεντρωθούν, σύμφωνα με τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις, καθώς και να δημιουργήσουν και να διατηρήσουν χώρους για αυτή τη λατρεία».²⁵ Από την άλλη πλευρά, πρέπει να γίνει δεκτό ότι η Διακήρυξη δεν είναι από μόνη της ένα νομικά δεσμευτικό κείμενο, σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο και το κείμενο δεν προβλέπει κάποιο μηχανισμό ελέγχου.

²³ Taylor P.M., *Freedom of Religion – UN and European Human Rights Law and Practice*, Cambridge, 2005, 27-42.

²⁴ B. Dickson, *The United Nations and Freedom of Religion*, ICLQ 44 (1995), 327, (344 f.).

²⁵ “In accordance with article 1 of the present Declaration, and subject to the provisions of article 1, paragraph 3, the right to freedom of thought, conscience, religion or belief shall include, inter alia, the following freedoms: (a) To worship or assemble in connection with a religion or belief, and to establish and maintain places for these purposes; (b) To establish and maintain appropriate charitable or humanitarian institutions; [...]

Ωστόσο, η Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου²⁶ στις 13 Ιουλίου 1993 εξέδωσε το Γενικό Σχόλιο 22²⁷, με το οποίο υπογραμμίζει το ευρύ πεδίο εφαρμογής της ελευθερίας της σκέψης, και διευκρινίζει ότι το άρθρο 18 ΔΣΑΠ προστατεύει κάθε μορφή θρησκείας, συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος του ατόμου να μην πρεσβεύει καμία θρησκεία ή πεποιθήση. Ωστόσο, η εκδήλωση της θρησκείας ή πεποιθήσεων μπορεί να περιορίζεται για λόγους προστασίας των άλλων. Μπορούν να επιβληθούν περιορισμοί για άλλους λόγους, ακόμη και αν αυτοί αφορούν περιορισμούς σε άλλα δικαιώματα που προστατεύονται από το Σύμφωνο, όπως η εθνική ασφάλεια". Ενώ το ΔΣΑΠΔ δεν αναφέρεται ρητά στο δικαίωμα στην αντίρρηση συνείδησης, το δικαίωμα αυτό μπορεί να προέρχεται από το άρθρο 18, αφού η υποχρέωση να χρησιμοποιούν θανατηφόρα βία μπορεί να συγκρούεται σοβαρά με την ελευθερία της συνείδησης και την ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας ή των πεποιθήσεων (παρ.11).

²⁶ Η Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων είναι σώμα ανεξάρτητων εμπειρογνομόνων, που παρακολουθεί την εφαρμογή του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα από τα συμβαλλόμενα μέρη. Όλα τα κράτη μέλη υποχρεούνται να υποβάλλουν τακτικές εκθέσεις στην Επιτροπή σχετικά με το πώς τα δικαιώματα εφαρμόζονται. Τα μέλη οφείλουν να καταθέτουν Εκθέσεις, αρχικά ένα έτος μετά την προσχώρησή τους στο Σύμφωνο και, στη συνέχεια, κάθε φορά που το ζητά η Επιτροπή (συνήθως κάθε τέσσερα χρόνια). Η Επιτροπή εξετάζει κάθε έκθεση και απευθύνει τις ανησυχίες και τις συστάσεις της προς το συμβαλλόμενο κράτος, με τη μορφή των «καταληκτικών παρατηρήσεων». Εκτός από τη διαδικασία υποβολής εκθέσεων, το άρθρο 41 του Συμφώνου προβλέπει ότι η Επιτροπή θα εξετάζει και διακρατικές προσφυγές. Επιπλέον, το Πρώτο Προαιρετικό Πρωτόκολλο του Συμφώνου δίνει την αρμοδιότητα επιτροπής να εξετάζει ατομικές προσφυγές σχετικά με παραβιάσεις του Συμφώνου από τα κράτη μέλη στο Πρωτόκολλο. Η πλήρης αρμοδιότητα της Επιτροπής εκτείνεται στο Δεύτερο Προαιρετικό Πρωτόκολλο του Συμφώνου σχετικά με την κατάργηση της θανατικής ποινής σε σχέση με κράτη που έχουν αποδεχθεί το Πρωτόκολλο. Η Επιτροπή συνεδριάζει στη Γενεύη και συνήθως διενεργούνται τρεις συνεδρίες ανά έτος. Η Επιτροπή δημοσιεύει επίσης ερμηνείες του περιεχομένου των διατάξεων για τα ανθρώπινα δικαιώματα, τα λεγόμενα γενικά σχόλια είτε ανά θέμα είτε ανά μέθοδο εργασίας.

²⁷ UN Human Rights Committee (HRC), CCPR General Comment No. 22: Article 18 (Freedom of Thought, Conscience or Religion), 30 July 1993, CCPR/C/21/Rev.1/Add.4

3.1.2 Ο Ειδικός Εισηγητής για την ελευθερία της θρησκείας ή των πεποιθήσεων

Το 1986 η τότε Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων σύστησε τον «Ειδικό Εισηγητή για τη θρησκευτική μισαλλοδοξία», όπως ονομάστηκε αρχικά²⁸. Ο Ειδικός Εισηγητής έλαβε την εντολή να εξετάζει περιστατικά και κυβερνητικές δράσεις, οι οποίες δε συμμορφώνονται με τη Διακήρυξη του 1981 για την Εξάλειψη όλων των Μορφών Μισαλλοδοξίας και Διακρίσεων με βάση τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις, καθώς και να προτείνει διορθωτικά μέτρα για τις παραβατικές καταστάσεις. Το 2001, με την ευκαιρία της 20ης επετείου της Διακήρυξης του 1981, ο τίτλος άλλαξε σε «Ειδικός Εισηγητής για την ελευθερία της θρησκείας ή των πεποιθήσεων». Η αλλαγή στον τίτλο αντανάκλασε και τη διεύρυνση της εντολής²⁹.

Ο πρώτος Ειδικός Εισηγητής ήταν ο δικηγόρος πορτογαλικής καταγωγής Angelo Vidal d'Almeida Ribeiro. Το 1994 ο Abdelfattah Amor, Τυνησίος δικηγόρος, ανέλαβε τη θέση και το 2001 η δικηγόρος Asma Jahangir από το Πακιστάν. Έτσι, και οι δύο Ειδικοί Εισηγητές από το 1994 μέχρι το 2010 ήταν μουσουλμάνοι στο θρήσκευμα. Αξίζει να σημειωθεί ότι η Asma Jahangir άλλαξε σημαντικά την προϋπάρχουσα πρακτική. Την 1η Αυγούστου 2010, ο κ Heiner Bielefeldt ανέλαβε τη θητεία του ως Ειδικός Εισηγητής για την ελευθερία της θρησκείας ή των πεποιθήσεων. Ο κ Bielefeldt είναι Καθηγητής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και Πολιτικής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων στο Πανεπιστήμιο του Erlangen-Nürnberg. Από το 2003 έως το 2009, διετέλεσε Διευθυντής του Γερμανικού Εθνικού Ιδρύματος Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Τα ερευνητικά ενδιαφέροντα του κ Bielefeldt περιλαμβάνουν διάφορες διεπιστημονικές πτυχές της θεωρίας και της πρακτικής των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, με έμφαση στην ελευθερία της θρησκείας ή των πεποιθήσεων.

Αν δούμε συνολικά το έργο των Ειδικών Εισηγητών, θα παρατηρήσουμε πως με την πάροδο των ετών το πεδίο εφαρμογής και οι μέθοδοι εργασίας άλλαξαν, ώστε να ανταπεξέλθουν στα σύγχρονα κατά περίπτωση ζητήματα.. Κατ 'αρχάς, να σημειώσουμε ότι ο Ειδικός Εισηγητής

²⁸ Res. 1986/20 of 10 March 1986, ECOSOC OR, 1986, Supp. 2, 66.

²⁹ UN Doc E/CN.4/2003/66, para. 2.

για την Ελευθερία της Θρησκείας «ντύθηκε» με ευρείες δυνατότητες δράσης. Ήδη στο Ψήφισμα του 1986, το οποίο δημιούργησε το θεσμό, αναφέρεται η δυνατότητα του Ειδικού Εισηγητή να εξετάζει ατομικές προσφυγές. Επίσης, οι Ειδικοί Εισηγητές έχουν τη δυνατότητα να λαμβάνουν υλικό από τις κυβερνήσεις των ενδιαφερόμενων κρατών, αλλά και από μη κυβερνητικές οργανώσεις, καθώς και από τις θρησκευτικές κοινότητες. Πάνω από το τελευταία είκοσι πέντε χρόνια οι Ειδικοί Εισηγητές ενίσχυσαν τον εντατικό διάλογο μεταξύ των ιδίων και των μερών και έχουν αυξήσει τη δημοσιότητα των ενεργειών τους.

Η εντολή σήμερα, όπως έχει διαμορφωθεί, του Ειδικού Εισηγητή εδράζεται στις παρακάτω θέσεις. Αρχικά, ο Ειδικός Εισηγητής για την ελευθερία της θρησκείας ή των πεποιθήσεων αναλαμβάνει να προωθήσει την υιοθέτηση μέτρων σε εθνικό, περιφερειακό και διεθνές επίπεδο, για να εξασφαλιστεί τόσο η προώθηση και η προστασία του δικαιώματος στην ελευθερία της θρησκείας ή των πεποιθήσεων. Δεύτερον, οφείλει την υποστήριξη προτάσεων στα υφιστάμενα και αναδυόμενα εμπόδια στην άσκηση του δικαιώματος στην ελευθερία της θρησκείας ή των πεποιθήσεων, με σκοπό να ξεπεραστούν και να επιλυθούν. Επίσης, έχει την υποχρέωση να εξετάζει τα περιστατικά και τις κυβερνητικές ενέργειες, που δεν συνάδουν με τις διατάξεις της Διακήρυξης για την εξάλειψη όλων των μορφών μισαλλοδοξίας και διάκρισης με βάση τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις και να προτείνει διορθωτικά μέτρα ανάλογα με την περίπτωση. Τέλος, το ζήτημα του φύλου (gender) θα πρέπει να διαπνέει όλες τις δραστηριότητες του Ειδικού Εισηγητή από τον εντοπισμό των παραβιάσεων μέχρι την υιοθέτηση προτάσεων και την έκδοση Εκθέσεων³⁰.

Σήμερα, ο τρόπος εργασίας του Ειδικού Εισηγητή για την ελευθερία της θρησκείας ή των πεποιθήσεων εδράζεται σε τρία βασικά σημεία: α) καταθέτει επείγουσες εκκλήσεις και επιστολές όσον αφορά σε περιπτώσεις που παραβιάζουν ή εμποδίζουν την άσκηση του δικαιώματος στην ελευθερία της θρησκείας και των πεποιθήσεων, β) αναλαμβάνει την διεξαγωγή διερευνητικών επισκέψεων σε διάφορες χώρες, καθώς και γ) υποβάλλει ετήσιες εκθέσεις προς το Συμβούλιο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και τη Γενική Συνέλευση, σχετικά με τις

³⁰ Evans M., Religious Liberty and International Law in Europe, σελ. 245-257

δραστηριότητες, τα τρέχοντα ζητήματα και τις μεθόδους εργασίας³¹. Στις 12 Απριλίου του 2013, το Συμβούλιο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων εξέδωσε το ψήφισμα 22/20, το οποίο, μεταξύ άλλων, παρέτεινε τη θητεία του Ειδικού Εισηγητή για περαιτέρω περίοδο τριών ετών³².

3.2 Η προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης προβλέπει στο Άρθρο 10 πως «1. Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. Το δικαίωμα αυτό συνεπάγεται την ελευθερία μεταβολής θρησκεύματος ή πεποιθήσεων καθώς και την ελευθερία εκδήλωσης του θρησκευμένου ή των πεποιθήσεών του, ατομικά ή συλλογικά, δημοσία ή κατ' ιδίαν, με τη λατρεία, την εκπαίδευση, την άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων και τις τελετές. 2. Το δικαίωμα αντίρρησης συνειδήσεως αναγνωρίζεται σύμφωνα με τις εθνικές νομοθεσίες που διέπουν την άσκησή του». Το δικαίωμα που διασφαλίζεται στην παράγραφο 1 αντιστοιχεί στο δικαίωμα που κατοχυρώνεται στο άρθρο 9 της ΕΣΔΑ και, σύμφωνα με το άρθρο 52, παράγραφος 3 του Χάρτη, έχει την ίδια έννοια και την ίδια εμβέλεια με αυτό. Οι περιορισμοί πρέπει ως εκ τούτου να γίνονται εντός των πλαισίων της παραγράφου 2 του εν λόγω άρθρου 9. Το δικαίωμα που διασφαλίζεται στην παράγραφο 2 αντιστοιχεί στις εθνικές συνταγματικές παραδόσεις και στην εξέλιξη των εθνικών νομοθεσιών ως προς το σημείο αυτό³³. Στα πλαίσια του Χάρτη εντοπίζουμε και το άρθρο 14 για το δικαίωμα στην εκπαίδευση (το δικαίωμα των γονέων για τη μόρφωση των τέκνων τους με βάση τις θρησκευτικές ή μη πεποιθήσεις τους), το άρθρο 21 για την απαγόρευση των διακρίσεων, καθώς και το άρθρο 22 για την πολιτιστική, θρησκευτική και γλωσσική ποικιλομορφία. Τέλος,

³¹ <http://www.ohchr.org/EN/Issues/FreedomReligion/Pages/FreedomReligionIndex.aspx>

³² [...] Decides to extend the mandate of the Special Rapporteur for a further period of three years, and invites the Special Rapporteur to discharge his mandate in accordance with paragraph 18 of Human Rights Council resolution 6/37[...]

³³ Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης C 303/17 - 14.12.2007

ενδεικτικά, να αναφέρουμε επίσης το άρθρο 6 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση και τα άρθρα 11 και 17 της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης αναφέρονται στο σεβασμό και τήρηση του εν λόγω δικαιώματος³⁴.

Η ΕΕ και τα κράτη μέλη της έχουν την υποχρέωση να σέβονται ως καθήκον τους τις θεμελιώδεις ελευθερίες, συμπεριλαμβανομένης της θρησκευτικής ελευθερίας, τόσο στο εσωτερικό της Ένωσης όσο και σε όλο τον κόσμο. Με άλλα λόγια, πρέπει να διασφαλίζουν τον σεβασμό της θρησκευτικής ελευθερίας, συμπεριλαμβανομένων των θρησκευτικών μειονοτήτων. Μάλιστα, στις 16 Νοεμβρίου 2009 το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης εξέδωσε συμπεράσματα, με τα οποία υπενθυμίζει τη δέσμευση της ΕΕ στην ελευθερία της θρησκείας³⁵.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει δεσμευτεί να είναι στην πρώτη γραμμή των διεθνών προσπαθειών για την καταπολέμηση της θρησκευτικής μισαλλοδοξίας και να υπερασπίζεται την ελευθερία της θρησκείας ή των πεποιθήσεων. Με τον τρόπο αυτό, η Ευρωπαϊκή Ένωση παραμένει ουδέτερος ως οργανισμός και δεν υποστηρίζει καμία συγκεκριμένη θρησκεία ή πεποίθηση³⁶.

Κατευθυντήριες γραμμές της ΕΕ σχετικά με την ελευθερία της θρησκείας ή πεποιθήσεων εγκρίθηκαν από το Συμβούλιο Εξωτερικών Υποθέσεων τον Ιούνιο του 2013 μετά από ευρείες διαβουλεύσεις με εξειδικευμένες οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, καθώς και εκκλησίες, θρησκευτικές ενώσεις ή κοινότητες, καθώς και φιλοσοφικές και μη ομολογιακές οργανώσεις. Σε αυτές τις κατευθυντήριες γραμμές, η ΕΕ επιβεβαιώνει την αφοσίωσή της στην υπεράσπιση της

³⁴ Παραδείγματα στα πλαίσια της ΕΕ για την προστασία της ελευθερίας της θρησκείας ή των πεποιθήσεων: 2006 - EU Equal Treatment Directive, 2008 - EU Framework decision on combating racism and xenophobia, 2009 - Council Conclusions on freedom of religion or belief, 16 November 2009, 2011 - Council Conclusions on intolerance, discrimination and violence on the basis of religion or belief, 21 February 2011., 2011 – Council Conclusions on Conflict Prevention, 20 June 2011, 2009 – EU Concept on strengthening EU mediation and dialogue capacities, 2009 - Freedom of Religion or Belief – how the FCO can help promote respect for this human right (UK toolkit on freedom of religion or belief)

³⁵ “ [...] the strong commitment of the European Union to the promotion and protection of freedom of religion or belief” and “its intention to continue to give priority to the issues as part of the European Union’s human rights policy”.

³⁶ <http://www.economist.com/blogs/erasmus/2014/03/europe-faith-and-liberty>

ελευθερίας της θρησκείας ή πεποιθήσεων ως ατομικό δικαίωμα, ώστε να ασκείται από όλους παντού, με βάση τις αρχές της ισότητας, της μη διάκρισης και της καθολικότητας³⁷.

Οι κατευθυντήριες γραμμές³⁸ βασίζονται στον ορισμό της ελευθερίας της θρησκείας ή των πεποιθήσεων και επικεντρώνονται σε οκτώ τομείς προτεραιότητας για την ανάληψη δράσης, οι οποίοι είναι ισοδύναμοι: η βία, η ελευθερία της έκφρασης, η προώθηση του σεβασμού της διαφορετικότητας και της ανοχής, οι διακρίσεις, η αλλαγή ή μεταστροφή από μια θρησκεία ή πεποιθήσεις, η εκδήλωση της θρησκείας ή πεποιθήσεων, η στήριξη και προστασία των ακτιβιστών/υπερασπιστών των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και η στήριξη κι η συμμετοχή της κοινωνίας των πολιτών. Η ελευθερία της έκφρασης και της ελευθερίας της θρησκείας ή των πεποιθήσεων είναι αλληλοεξαρτώμενα, αλληλένδετα και αλληλοενισχύονται, δεδομένου ότι προστατεύουν το δικαίωμα μεμονωμένων προσώπων να εκφράζουν όχι μόνο απόψεις πάνω σε θέματα θρησκείας ή πεποιθήσεων, αλλά και να εκφράζουν όσα ορίζονται από τις θρησκευτικές ή όποιες πεποιθήσεις.

Τα βίαια επεισόδια με στόχο άτομα και τόπους λατρείας για λόγους θρησκείας ή πεποιθήσεων συμβαίνουν σε έναν αυξανόμενο αριθμό σε διάφορες χώρες και καταδικάζονται από την ΕΕ μέσω της διπλωματικής δράσης, τις δηλώσεις και τα συμπεράσματα του Συμβουλίου Εξωτερικών Υποθέσεων. Η ελευθερία της θρησκείας ή πεποιθήσεων τίθεται συστηματικά με πολλούς εταίρους σε διάφορα επίπεδα του πολιτικού διαλόγου, αλλά και των διαλόγων για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Για την περίοδο 2014-2020, η ΕΕ χρηματοδοτεί οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, που δραστηριοποιούνται σε αυτόν τον τομέα και περιλαμβάνει την ελευθερία της θρησκείας ή των πεποιθήσεων ως θέμα προτεραιότητας.

³⁷ http://eeas.europa.eu/human_rights/frb/index_en.htm

³⁸ EU Guidelines on the promotion and protection of freedom of religion or belief, FOREIGN AFFAIRS Council meeting, Luxembourg, 24 June 2013

3.2.1 Η διακομματική ομάδα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για την ελευθερία της θρησκείας ή των πεποιθήσεων και τη θρησκευτική ανοχή

Η διακομματική ομάδα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για την ελευθερία της θρησκείας ή των πεποιθήσεων και τη θρησκευτική ανοχή (European Parliament Intergroup on Freedom of Religion or Belief and Religious Tolerance (Intergroup on FoRB & RT)) είναι μια ομάδα Ευρωβουλευτών, οι οποίοι έχουν κοινές βάσεις και πεποιθήσεις επί του θέματος³⁹. Αφιερώνονται στην προώθηση και την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας στη δράση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στα θέματα εξωτερικής πολιτικής⁴⁰. Η ομάδα δημιουργήθηκε τον Ιανουάριο του 2015. Αμέσως προηγουμένως λειτουργούσε ως ομάδα εργασίας του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για την ελευθερία της θρησκείας ή των πεποιθήσεων (EPWG on FoRB). Η διακομματική ομάδα διαθέτει δικό της γραφείο και γραμματεία.

Η διακομματική ομάδα έχει ως στόχο να εξασφαλίζει ότι η ΕΕ, στις εξωτερικές δράσεις της, προωθεί και προστατεύει το δικαίωμα των ατόμων να εκδηλώνουν ελεύθερα τις πεποιθήσεις τους (θειστικές, μη θειστικές και αθειστικές). Η διακομματική ομάδα για την ελευθερία θρησκεύματος ή πεποιθήσεων και τη θρησκευτική ανεκτικότητα δεν εξετάζει τα πλεονεκτήματα των διαφόρων θρησκειών ή πεποιθήσεων, ή την πιθανή έλλειψη αυτών, αλλά εξασφαλίζει ότι το δικαίωμα του ατόμου να πιστεύει ή να μην πιστεύει προστατεύεται πάντα. Η ομάδα αυτή είναι αμερόληπτη και δεν τάσσεται με καμία συγκεκριμένη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις.

Τον Ιούνιο του 2015, η διακομματική ομάδα δημοσίευσε την πρώτη της έκθεση⁴¹, που αφορούσε το έτος 2014. Υποδέχτηκαν την έκθεση με πολύ θετικό τρόπο τα ευρωπαϊκά θεσμικά όργανα, θρησκευτικές και μη ομάδες, καθώς και ομάδες της κοινωνίας των πολιτών. Συμπεριλαμβάνονται κεφάλαια σχετικά με την ελευθερία της θρησκείας ή των πεποιθήσεων σε πέντε περιοχές του κόσμου (Αμερική, Μέση Ανατολή και Βόρεια Αφρική, Υποσαχάρια Αφρική,

³⁹ Η διακομματική ομάδα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου είναι μια από τις 28 επίσημες διακομματικές ομάδες της θητείας του Ευρωκοινοβουλίου 2014-2019.

⁴⁰ <http://www.religiousfreedom.eu/>

⁴¹ <http://www.religiousfreedom.eu/file/2015/06/2014-Intergroup-Report-FINAL.pdf>

Ασία και Ωκεανία, Χώρες που δεν είναι μέλη της ΕΕ), καθώς και τεκμηριωμένες παραβιάσεις που διαπράχθηκαν από τα κράτη, μη κρατικούς φορείς ή και τα δύο. Η έκθεση έχει επίσης ένα θεματικό κεφάλαιο σχετικά με τη βία κατά τόπων λατρείας και ιερών τόπων. Η διακομματική ομάδα συμπεριέλαβε αυτό το κεφάλαιο, για να αυξηθεί η ευαισθητοποίηση για την στόχευση χώρων από ολοκληρωτικές ή και εξτρεμιστικές ομάδες, οι οποίες στοχεύουν στην εξάλειψη των κοινοτήτων -θρησκευτικών ή με άλλες πεποιθήσεις- σε ορισμένες χώρες. Τέλος, στην έκθεση καταγράφονται συστάσεις για μια πιο αποτελεσματική προώθηση και προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας ή των πεποιθήσεων στην εξωτερική δράση της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁴², καθώς και ειδικές ανά χώρα συστάσεις σε σχέση με τις παραβιάσεις, που εντοπίστηκαν και δημιουργούν ανησυχίες.

Είναι σημαντικό να αναφέρουμε πως η διακομματική ομάδα στην έκθεση της διαπίστωσε πως οι κατευθυντήριες γραμμές της ΕΕ απέχουν πολύ από την πλήρη τους εφαρμογή στο έργο της Ευρωπαϊκής Υπηρεσίας Εξωτερικής Δράσης (ΕΥΕΔ), του προσωπικού και των διπλωματών των κρατών μελών. Κατά τη διάρκεια συζητήσεων και συναντήσεων με αξιωματούχους της ΕΥΕΔ και εκπροσώπους των κρατών μελών, αναφέρθηκε ότι δε λαμβάνονται πάντα υπόψιν, αλλά και ότι δε χρησιμοποιούνται στο έδαφος οι κατευθυντήριες γραμμές. Γι'αυτό το λόγο στην έκθεση προτείνεται η υποχρεωτική εκπαίδευση ενός μέλους τουλάχιστον κάθε ευρωπαϊκής αντιπροσωπείας σε χώρες υψηλού κινδύνου.

Εν κατακλείδι, η έκθεση τονίζει τη σημασία της βοήθειας εκ μέρους διεθνών και περιφερειακών οργανισμών στα κράτη, που έχουν αποτύχει στην προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας, καθώς «πολέμαρχοι και ομάδες όπως το ISIS και πολλές άλλες ένοπλες ομάδες καθορίζουν την καθημερινότητα. Η κεντρική κυβέρνηση μπορεί να μην υπάρχει καν, και είτε έχει περιορισμένη ή και καθόλου λόγο ή δράση επιρροής. Οι θρησκευτικές μειονότητες έχουν να φοβούνται για τη ζωή τους καθημερινά, θρησκευτικές συναθροίσεις είναι υπό συνεχείς απειλές. Η ΕΕ και άλλοι οργανισμοί μπορούν να προσφέρουν απλά από καιρό σε καιρό τη βοήθειά τους. Προβλέπουμε ότι θα αντιμετωπίσουμε όλο και πιο πολλά αποτυχημένα κράτη, περισσότερη

⁴² Όπως έχει δηλώσει, η επικεφαλής της ευρωπαϊκής διπλωματίας Φεντερίκα Μογκερίνι, το δικαίωμα της ελευθερίας της θρησκείας είναι από τα τρία δικαιώματα, που βρίσκονται ψηλά στην ατζέντα της. http://eeas.europa.eu/statements/docs/2014/141007_03_en.pdf

αστάθεια, περισσότερες απειλές κατά της ειρήνης και της ελευθερίας της θρησκείας ή των πεποιθήσεων. Οι καιροί είναι άσχημοι για πολλά μέρη του κόσμου, και η κατάσταση αυτή έχει αυξητικές τάσεις»⁴³.

⁴³ <http://www.religiousfreedom.eu/our-work/press-releases/>

Κεφάλαιο Α: Το περιεχόμενο του δικαιώματος της ελευθερίας σκέψης, πεποιθήσεως και θρησκείας

Η ελευθερία της σκέψης, της πεποιθήσεως και της θρησκείας είναι ίσως το μοναδικό δικαίωμα, το οποίο ωθεί το δίκαιο να εξετάζει τα όριά του. Δεδομένου ότι η ευρωπαϊκή κοινωνία περιέχει πληθώρα θρησκευτικών και μη πεποιθήσεων, με αποτέλεσμα πολλοί θρησκευόμενοι άνθρωποι να έρχονται συνεχώς αντιμέτωποι με πρακτικές διαφορετικές από τις δικές τους, γίνεται αντιληπτό πως η ιδανική θρησκευτική κοινωνία περιορίζεται.

Όσο κι αν η θρησκεία ή οι πεποιθήσεις βρίσκουν σήμερα εμπόδια, η σκέψη είναι μια ελευθερία, που δε γνωρίζει περιορισμούς. Λέγεται ότι οι σκέψεις είναι ελεύθερες και πριν εκδηλωθούν. Αυτό δε σημαίνει, όμως ότι αυτή η ελευθερία δεν πρέπει να προστατευθεί⁴⁴.

⁴⁴ J.A. Frowein, "Article 9 § 1" στο L.-E. Pettiti, E. Decaux και P.-H. Imbert (eds.), *La Convention européenne des Droits de l'Homme*, Economica, 2nd ed., 1999, pp. 353-360 (p. 354).

1.1 Υποκείμενο προστασίας

Στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, η οποία θα είναι και το βασικό μας εργαλείο στην ανάλυσή μας παρακάτω, οι βασικές εγγυήσεις, που παρέχουν προστασία για την ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας ή πεποιθήσεων βρίσκονται σε δύο διατάξεις. Πρώτον, το άρθρο 9 προβλέπει ότι:

1. «Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας. Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει την ελευθερία μεταβολής του θρησκευματος ή της πεποίθησης, καθώς και την ελευθερία της εκδήλωσης, ατομικά ή συλλογικά, δημόσια ή ιδιωτικά, του θρησκευματος ή των πεποιθήσεων, της λατρείας, της διδασκαλίας, της ενάσκησης και της παρακολούθησης θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών»
2. «Η ελευθερία της εκδήλωσης του θρησκευματος ή των πεποιθήσεων υπόκειται μόνο στους περιορισμούς που προβλέπονται από το νόμο και είναι αναγκαίοι σε μια δημοκρατική κοινωνία, για την προστασία της δημόσιας ασφάλειας, την προστασία της δημόσιας τάξης, της υγείας ή των ηθών, ή για την προστασία των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων»

Η δεύτερη διάταξη είναι το άρθρο 2 του Πρωτοκόλλου 1 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα στο πλαίσιο του δικαιώματος στην εκπαίδευση⁴⁵.

Το πεδίο εφαρμογής του άρθρου 9 είναι δυνητικά μεγάλο. Η διάταξη καλύπτει όχι μόνο την ιδιωτική ή προσωπική πεποίθηση, αλλά και τη συλλογική εκδήλωση της εν λόγω γνώμης ή πεποίθησης, είτε μεμονωμένα είτε με άλλους. Το άρθρο 9 έχει με αυτόν τον τρόπο τόσο μια εσωτερική όσο και μια εξωτερική πτυχή και η εξωτερική πτυχή μπορεί να περιλαμβάνει την εκδήλωσή της και ιδιωτικά και δημόσια.

⁴⁵ Άρθρον 2.- Ουδείς δύναται να στερηθή του δικαιώματος όπως εκπαιδευθή. Παν Κράτος εν τη ασκήσει των αναλαμβανομένων υπ' αυτού καθηκόντων επί του πεδίου της μορφώσεως και της εκπαιδεύσεως θα σέβεται το δικαίωμα των γονέων όπως εξασφαλίζωσι την μόρφωσιν και εκπαι- δευσιν ταύτην συμφώνως προς τας ιδίας αυτών θρησκευτικάς και φιλοσοφικάς πεποιθήσεις.

Η επιβολή στα άτομα για συγκεκριμένη δράση ή πρακτική, που αντίκειται στην προσωπική πεποίθηση, όπως για παράδειγμα, η επιβολή σε θρησκευτική ορκομωσία ή η παρακολούθηση μιας θρησκευτικής τελετής, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί αντίθετη με τις διατάξεις του άρθρου 9. Ταυτόχρονα κι αντιστρόφως, ένας περιορισμός, που μπορεί να επιβληθεί σε μεμονωμένη ενέργεια ή συμπεριφορά που επιτάσσεται από τα θρησκευτικά πιστεύω, όπως μια απαγόρευση σχετικά με τη χρήση θρησκευτικής ενδυμασίας σε δημόσιους χώρους ή στην προσπάθεια κάποιου να πείσει και άλλους να ακολουθήσουν μια συγκεκριμένη θρησκεία ή πίστη, επίσης, εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου. Όσον αφορά στη συλλογική άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας, περιορισμός μπορεί να επέλθει στα δικαιώματα των μελών, όπως για παράδειγμα σε σχέση με τη δημιουργία χώρων λατρείας, με την άρνηση εγγραφής σε κάποια θρησκευτική ομάδα ή με τους περιορισμούς στην ελεύθερη κυκλοφορία των μελών μιας κοινότητας για κοινή εκδήλωση λατρείας. Οι αρχές των κρατών πρέπει, επίσης, να απέχουν από τις αδικαιολόγητες παρεμβάσεις στις δραστηριότητες των θρησκευτικών ομάδων. Σε περίπτωση που τα κράτη αδυνατούν να τηρήσουν την αρχή της μη επέμβασης στα εσωτερικά της λειτουργίας μιας θρησκευτικής ομάδας αυτομάτως εγείρονται ζητήματα, που εμπίπτουν στις διατάξεις του άρθρου 9.

Ο πρωταρχικός στόχος της προστασίας του άρθρου 9 είναι αφενός η ιδιωτική και προσωπική πίστη, αφετέρου η ατομική, αλλά και η συλλογική εκδήλωσή της. Ωστόσο, ο όρος «ανάσκηψη» στη διάταξη του άρθρου 9, δεν καλύπτει κάθε ενέργεια, που προκύπτει από τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις. Η ταφή των νεκρών σύμφωνα με τις θρησκευτικές επιθυμίες πιθανώς να μην περιλαμβάνει την ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης ή της θρησκείας, αλλά μάλλον να εμπίπτει στο σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής δυνάμει του άρθρου 8. Έπειτα, εάν ένα κράτος πηγαίνει πέρα από τις βασικές υποχρεώσεις που υπέχει Άρθρο 9 και δημιουργεί πρόσθετα δικαιώματα, που εμπίπτουν στο ευρύτερο πεδίο εφαρμογής της ελευθερίας της θρησκείας ή συνείδησης, τα δικαιώματα αυτά κατ'επέκταση, προστατεύονται από το άρθρο 14 σε συνδυασμό με το άρθρο 9 κατά των διακρίσεων στην εφαρμογή του εσωτερικού δικαίου.

Η προστασία που παρέχεται από το άρθρο 9 ουσιαστικά εξασφαλίζεται από τα ευρωπαϊκά κράτη εντός της δικαιοδοσίας τους ενώ ανάλογα πολύ περιορισμένη βοήθεια μπορεί να προέρχεται από την ίδια τη διάταξη, όταν ένα άτομο βρίσκεται υπό την απειλή της απέλασης

σε άλλη χώρα, στην οποία προβάλλεται ο ισχυρισμός ότι υπάρχει πραγματικός κίνδυνος ότι η θρησκευτική ελευθερία δεν υφίσταται⁴⁶. Τέλος, αν κι ο έλεγχος της μετανάστευσης είναι συνήθως ένα ζήτημα, που δεν εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής των εγγυήσεων της ΕΣΔΑ, η άρνηση να επιτραπεί η είσοδος σε αλλοδαπό σε μια χώρα λόγω των θρησκευτικών του πεποιθήσεων μπορεί να οδηγήσει σε παραβιάσεις στο πλαίσιο του άρθρου 9⁴⁷.

Η ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας είναι ένα ατομικό δικαίωμα, το οποίο όμως συχνά εκφράζεται σε συνάρτηση με άλλα πρόσωπα, άρα μεταφράζεται κι ως συλλογικό. Για παράδειγμα, ο αυτοπροσδιορισμός μιας κοινότητας μπορεί να σχετίζεται με έναν συγκεκριμένο θρησκευτικό προσανατολισμό.

1.2 Το αντικείμενο προστασίας

Η χρήση των όρων «σκέψης, συνείδησης και θρησκείας» (και των όρων «θρησκεία ή πεποιθήσεις», στην παράγραφο 2 του άρθρου) υποδηλώνει ένα ευρύ πεδίο εφαρμογής του άρθρου 9, αλλά η νομολογία δείχνει μια ιδιαίτερα στενή προσέγγιση, η οποία υιοθετείται στην πράξη. Για παράδειγμα, η «πεποίθηση» του ανήκειν σε μια μειονοτική ομάδα, η οποία έχει ως επιδιωκούμενο σκοπό την προστασία της πολιτιστικής της ταυτότητας, δεν οδηγεί σε παραβίαση του άρθρου 9. Έτσι, ο όρος «γνώμη» διαφέρει από τον όρο «πιστεύω», για να εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 9.

Πιο συγκεκριμένα, οι προσωπικές πεποιθήσεις πρέπει να πληρούν δύο κριτήρια: πρώτον, τα θρησκευτικά πιστεύω πρέπει να «επιτυχαίνουν ένα ορισμένο επίπεδο πειστικότητας, σοβαρότητας, συνοχής και σημασίας» και, δεύτερον, η ίδια η θρησκεία/πίστη θα πρέπει να

⁴⁶ Z and T κατά Ηνωμένου Βασιλείου (dec.): Πακιστανοί Χριστιανοί που αντιμετωπίζουν απέλαση στο Πακιστάν: το Δικαστήριο δεν θα απέκλειε την πιθανότητα ότι, κατ'εξαίρεση, το άρθρο 9 μπορεί να εμπλακεί σε υποθέσεις απέλασης και

Al-Nashif and others κατά Βουλγαρίας: απέλαση λόγω του γεγονότος ότι γινόταν διδασκαλία για το Ισλάμ χωρίς την κατάλληλη άδεια: η απέλαση συνιστούσε παραβίαση του άρθρου 8, συνεπώς δεν εξετάστηκε το άρθρο 9

⁴⁷ Nolan and K κατά Ρωσίας, §§61-75: αποκλεισμός αλλοδαπού κατοίκου λόγω των δραστηριοτήτων του ως μέλος της Ενωτικής Εκκλησίας (παραβίαση)

θεωρείται συμβατή με το σεβασμό της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Με άλλα λόγια, η πίστη πρέπει να αφορά μια «σημαντική πτυχή της ανθρώπινης ζωής και συμπεριφοράς», καθώς επίσης, να είναι τέτοια, ώστε να θεωρείται άξια προστασίας στην ευρωπαϊκή δημοκρατική κοινωνία⁴⁸. Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να γίνει η κάτωθι διευκρίνιση: πεποιθήσεις για υποβοηθούμενη αυτοκτονία (ευθανασία) ή για τον τρόπο διαχείρισης των ανθρώπινων λειψάνων (ενταφιασμός, αποτέφρωση) δεν αφορούν σε πεποιθήσεις, κατά την έννοια της διατάξεως αυτής. Αντίθετα, πεποιθήσεις όπως ο ειρηνισμός (पाσιφισμός), η αθεΐα και η χορτοφαγία (veganism) ανήκουν σε ένα σύστημα αξιών, που καλύπτονται από το άρθρο 9. Μια πολιτική ιδεολογία όπως ο κομμουνισμός εντάσσεται στις διατάξεις επίσης.

Μεγάλο μέρος της νομολογίας επικεντρώνεται στις θρησκευτικές πεποιθήσεις. Ωστόσο, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι η μη πίστη, αλλά και οι μη θρησκευτικές πεποιθήσεις, επίσης προστατεύονται από τις διατάξεις του άρθρου. Όπως κατοχυρώνεται στο άρθρο 9, η ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και η θρησκεία είναι ένα από τα θεμέλια της «δημοκρατικής κοινωνίας» κατά την έννοια της Σύμβασης. Είναι, στην θρησκευτική του διάσταση, ένα από τα πιο σημαντικά στοιχεία, που συνθέτουν την ταυτότητα των πιστών και την αντίληψή τους για τη ζωή, αλλά είναι επίσης ένα πολύτιμο στοιχείο για τους άθεους, αγνωστικιστές, σκεπτικιστές και τους αδιάφορους. Η πολυφωνία μιας δημοκρατικής κοινωνίας, η οποία έχει διαμορφωθεί μέσα στους αιώνες, εξαρτάται από τη θρησκευτική ελευθερία.

Παρόλο που η θρησκευτική ελευθερία είναι πρωταρχικό ζήτημα προσωπικής συνείδησης, το γεγονός αυτό σημαίνει επίσης, μεταξύ άλλων, την ελευθερία να εκφράζει τα θρησκευτικά του πιστεύω, έκφραση τόσο με λόγια, όσο και με πράξεις. Σύμφωνα με το άρθρο 9, η ελευθερία να εκδηλώνει κανείς τη θρησκεία του μπορεί να ασκηθεί όχι μόνο από κοινού με άλλους, τόσο σε δημόσιους χώρους όσο και μέσα στον κύκλο με εκείνους που μοιράζεται τα ίδια πιστεύω. Μπορεί, βέβαια, αυτή η έκφραση να εκδηλωθεί και κατ'ιδίαν. Επιπλέον, περιλαμβάνει κατ'αρχήν το δικαίωμα να προσπαθήσει να πείσει κανείς το γείτονά του, για παράδειγμα, μέσω της «διδασκαλίας»⁴⁹, όπως θα δούμε και παρακάτω.

⁴⁸ Καστανάς Η., Άρθρο 9 Ελευθερία Σκέψης, Συνείδησης και Θρησκείας, στο ΕΣΔΑ Ερμηνεία κατ' άρθρο, ειδ. Νομική Βιβλιοθήκη 2013, σελ. 363 επ.

⁴⁹ Δικαίωμα μεταβολής της θρησκείας, όπως αναφέρεται στο άρθρο 9

Δεν κρίθηκε αναγκαίο να δοθεί μια οριστική ερμηνεία για το τι σημαίνει «θρησκεία». Πράγματι, το Δικαστήριο έχει ρητώς αναγνωρίσει ότι σαφώς δεν είναι το έργο του Δικαστηρίου να αποφασίσει *in abstracto* εάν συγκεκριμένες πεποιθήσεις κι οι σχετικές τους ενασχήσεις μπορεί να θεωρηθούν ως «θρησκεία»⁵⁰. Όπου προκύπτει αμφιβολία ως προς αυτό, ο αιτών θα πρέπει να αποδείξει ότι η συγκεκριμένη "θρησκεία" όντως υφίσταται.

Παλαιότερες θρησκείες όπως ο Δρυιδισμός εμπίπτουν στην προστασία, που παρέχει το άρθρο 9, όπως επίσης, και τα νεότερα θρησκευτικά κινήματα, όπως οι Μάρτυρες του Ιεχωβά, το κίνημα του Osho, η Σέχτα του Moon κ.ά.

1.2.1 Η εσωτερική διάσταση (*forum internum*)

Ο πυρήνας των διατάξεων του άρθρου 9 επιδιώκει να αποτρέψει την κατήχηση των ατόμων από το κράτος επιτρέποντας την διατήρηση, την ανάπτυξη και τελικά την αλλαγή της προσωπικής σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. Η παραπάνω πρόταση αντικατοπτρίζει την εσωτερική διάσταση του άρθρου. Κατά αντιστοιχία παράδειγμα, η πρόθεση να ψηφίσει κάποιος ένα συγκεκριμένο κόμμα είναι ουσιαστικά μια σκέψη, η οποία εντάσσεται στον εσωτερικό ψυχικό κόσμο του ψηφοφόρου και η ύπαρξη μιας τέτοιας σκέψης δεν μπορεί να αποδειχθεί ή να διαγνευσθεί μέχρις ότου εκδηλωθεί στην πράξη μέσω της ψηφοφορίας.

⁵⁰ *Kimlya and others v. Russia*: ζήτημα ανέκυψε ως προς το αν η Εκκλησία της Σαηεντολογίας θα μπορούσε να αναγνωρισθεί ως «θρησκεία». Όταν δεν υπάρχει ευρωπαϊκή συναίνεση σχετικά με την θρησκευτική φύση μιας ομάδας (όπως στην προκειμένη περίπτωση, η Σαηεντολογία), το Δικαστήριο «είναι ευαίσθητο ως προς την επικουρική φύση του ρόλου του», το μόνο στο οποίο μπορεί να αρκестεί, είναι η υπάρχουσα σχηματισμένη γνώμη των εθνικών αρχών. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ένα κέντρο Σαηεντολογίας, το οποίο αρχικά καταχωρήθηκε ως μη θρησκευτική οντότητα, διαλύθηκε ακριβώς λόγω της θρησκευτικής φύσης των δραστηριοτήτων της. Η αιτία για την παύση λειτουργίας του κέντρου ήταν επαρκής, ώστε να επιτραπεί στο Δικαστήριο να κρίνει ότι η υπόθεση υπαγόταν στις διατάξεις του άρθρου 9. Βέβαια, το ποιες μπορούν να θεωρηθούν «συμβατικές» θρησκείες είναι αυτές που πιο εύκολα γίνονται αποδεκτές ως συστήματα πίστης, που εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της προστασίας, καθώς και οι μειονότητες αυτών που εμφανίζουν κάποιες παραλλαγές.

Αναγκάζοντας το άτομο να εκθέσει τις πεποιθήσεις του, η εγγύηση που παρέχει το άρθρο 9 ανατρέπεται⁵¹. Ένα ενδεικτικό παράδειγμα ανατροπής της εγγύησης του άρθρου είναι η απαίτηση, οι ιδιώτες, που επιθυμούν να κάνουν ρητή δήλωση, να ορκίζονται σε δικαστικές διαδικασίες⁵². Η υποχρεωτική αποκάλυψη των θρησκευτικών πεποιθήσεων εγείρει εύλογα το ερώτημα ως προς το ποιοι είναι οι λόγοι για τους οποίους το κράτος ζητά τέτοια γνώση και ποιοι σκοποί εξυπηρετούνται από τη γνώση τέτοιων δεδομένων. Στο σημείο αυτό να τονίσουμε, πως όπως είχε συμβεί και στην Ελλάδα η συζήτηση για την αναγραφή ή όχι του θρησκευμένου στις αστυνομικές ταυτότητες⁵³, το θέμα αυτό είναι ασυμβίβαστο με το δικαίωμα του ατόμου να μην υποχρεούται να γνωστοποιεί τα θρησκευτικά του πιστεύω⁵⁴. Ωστόσο, μπορεί να επιτάσσεται και να δικαιολογείται η δημοσιοποίηση των πεποιθήσεων. Πρώτον, ένα κράτος μπορεί να ζητήσει να λάβει γνώση των αξιών και των πεποιθήσεων ενός ατόμου, το οποίο είναι υποψήφιο για θέση σε δημόσιες υπηρεσίες απασχόλησης με την αιτιολογία ότι η συγκεκριμένη θέση μπορεί να είναι ασυμβίβαστη με τα πιστεύω του υποψηφίου. Ταυτόχρονα, όμως, και όπως θα δούμε παρακάτω, η μη ανάληψη μιας θέσης λόγω της έκφρασης των πιστεύω, έρχεται σε σύγκρουση με το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ για την ελευθερία έκφρασης⁵⁵. Δεύτερον, ένα άτομο μπορεί να επωφεληθεί ενός δικαιώματος, που του παρέχει ένας νόμος του κράτους, στο εσωτερικό δίκαιο, με προϋπόθεση τη δημοσιοποίηση των πεποιθήσεων του. Αυτό μπορεί να συμβεί, για παράδειγμα, όσον αφορά στην εφαρμογή των διατάξεων για τους αντιρρησίες συνείδησης και την εκπλήρωση των

⁵¹ Human Rights Committee, General Comment 22, Article 18, CCPR/C/21/Rev. 1/Add (1993), §3 (σε σχέση με το άρθρο 18 του ΔΣΑΠΔ).

⁵² Είναι γεγονός πως η Ελλάδα έχει καταδικαστεί αρκετές φορές σε υποθέσεις σχετικά με την απαίτηση ορκωμοσίας σε δικαστικές διαδικασίες.

⁵³ <http://www.tovima.gr/relatedarticles/article/?aid=122214>

⁵⁴ Sinan Işık κατά Τουρκίας, §§37-53 (η αστυνομική ταυτότητα θα μπορούσε να αφήνει κενό το σημείο για τα θρησκευτικά πιστεύω)

⁵⁵ Lombardi Vallauri κατά Ιταλίας

στρατιωτικών καθηκόντων⁵⁶. Ένα άλλο παράδειγμα δημοσιοποίησης των πεποιθήσεων αφορά στην αποχή από την εργασία σε ημέρες θρησκευτικών εορτών⁵⁷.

Ενώ δεν υπάρχει καμία ρητή αναφορά στις διατάξεις του άρθρου 9 στην απαγόρευση του εξαναγκασμού κάποιου να διατηρήσει ή να υιοθετήσει μια θρησκεία ή πεποιθήσεις (όπως προκύπτει από το άρθρο 18 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα), ζητήματα από το άρθρο 9 μπορούν επίσης να προκύψουν σε περιπτώσεις, όπου τα άτομα χρειαστεί να δράσουν ενάντια στη συνείδησή τους ή τις πεποιθήσεις τους⁵⁸. Κατά παρόμοιο τρόπο, το εθνικό δίκαιο δεν δύναται να επιβάλει υποχρέωση υποστήριξης κάποιας θρησκευτικής οργάνωσης μέσω της φορολογίας, χωρίς να αναγνωρίζει το δικαίωμα του ατόμου να εγκαταλείψει την εκκλησία, με αποτέλεσμα να τύχει απαλλαγής από την υποχρέωση. Ωστόσο, αυτή η αρχή δεν έχει προεκτάσεις σε γενικές νομικές υποχρεώσεις, που εμπίπτουν αποκλειστικά στο δημόσιο.

Προστασία από τον εξαναγκασμό ή την κατήχηση μπορεί, μάλιστα, να προκύψει και με άλλους τρόπους. Για παράδειγμα, η εθνική νομοθεσία μπορεί να κρίνει σκόπιμο να προβλέψει την προστασία φυσικών προσώπων, που θεωρούνται κατά κάποιο τρόπο ευάλωτα- είτε λόγω κάποιας ιδιαιτερότητας είτε της κοινωνικής θέσης κά- έναντι στον «λανθασμένο

⁵⁶ Ιδιαίτερη μνεία θα γίνει σε επόμενο κεφάλαιο.

⁵⁷ *Kosteski v. “the former Yugoslav Republic of Macedonia”*, §39: « Insofar as the applicant has complained that there was an interference with the inner sphere of belief in that he was required to prove his faith, the Court recalls that the [domestic] courts’ decisions on the applicant’s appeal against the disciplinary punishment imposed on him made findings effectively that the applicant had not substantiated the genuineness of his claim to be a Muslim and that his conduct on the contrary cast doubt on that claim in that there were no outward signs of his practicing the Muslim faith or joining collective Muslim worship. While the notion of the State sitting in judgment on the state of a citizen’s inner and personal beliefs is abhorrent and may smack unhappily of past infamous persecutions, the Court observes that this is a case where the applicant sought to enjoy a special right bestowed by [domestic] law which provided that Muslims could take holiday on particular days. ... In the context of employment, with contracts setting out specific obligations and rights between employer and employee, the Court does not find it unreasonable that an employer may regard absence without permission or apparent justification as a disciplinary matter. Where the employee then seeks to rely on a particular exemption, it is not oppressive or in fundamental conflict with freedom of conscience to require some level of substantiation when that claim concerns a privilege or entitlement not commonly available and, if that substantiation is not forthcoming, to reach a negative conclusion».[...]

⁵⁸ *Buscarini και άλλοι κατά Σαν Μαρίνο*, §§34-41, συγκεκριμένα στην §39

προσηλυτισμό», ο οποίος ενθαρρύνει ή επιτάσσει τη μεταβολή των θρησκευτικών πεποιθήσεων⁵⁹.

1.3 Η εκδήλωση του δικαιώματος (forum externum)

Το άρθρο 9 προστατεύει τις πράξεις, οι οποίες είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με την εσωτερική διάσταση των προσωπικών πιστεύω/ πεποιθήσεων. Η συγκεκριμένη αναφορά στη διάταξη: «[...]Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει την ελευθερία μεταβολής του θρησκευάτος ή της πεποίθησης, καθώς και την ελευθερία της εκδήλωσης, ατομικά ή συλλογικά, δημόσια ή ιδιωτικά, του θρησκευάτος ή των πεποιθήσεων, της λατρείας, της διδασκαλίας, της ενάσκησης και της παρακολούθησης θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών», υπογραμμίζει ότι η εκδήλωση των πεποιθήσεων αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της προστασίας που παρέχεται από το άρθρο αυτό της ΕΣΔΑ. Ωστόσο, δεδομένου ότι τέτοιου είδους «εκδηλώσεις» της σκέψης, της συνείδησης ή των θρησκευτικών πεποιθήσεων μερικές φορές μπορεί να ταυτίζονται με την ελευθερία έκφρασης της σκέψης και της συνείδησης, που εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της ελευθερίας του λόγου στο άρθρο 10 της ΕΣΔΑ, θα πρέπει η προσέγγιση να είναι ιδιαίτερα προσεκτική, για να διευκρινιστεί ποια από τις δυο διατάξεις προσβάλλεται.

«Εκδήλωση» εννοείται μια αντίληψη, η οποία καλλιεργείται από τους πιστούς ή ακολούθους της εκάστοτε θρησκείας ή πεποίθησης, της οποίας η διεξαγωγή προβλέπεται ή απαιτείται, κατά τρόπο ορισμένο ή που συνάγεται από το πλαίσιο της κάθε θρησκείας ή πεποίθησης. Όπως σημειώνεται, η γραμματική διατύπωση της παραγράφου 1 αναφέρεται σε εκδηλώσεις, εκφρασμένες μέσω της λατρείας, της εκπαίδευσης ή των πρακτικών. Τι μπορεί να χαρακτηριστεί ως εκδήλωση- εξωτερίκευση της θρησκείας ή των πεποιθήσεων είναι μια συζήτηση, που απασχόλησε από νωρίς την Επιτροπή. Η τελευταία επισήμανε ήδη από την Απόφαση *Arrowsmith* κατά Ηνωμένου Βασιλείου ότι ο όρος εκδήλωση «δεν καλύπτει κάθε πράξη η οποία έχει κίνητρο ή που επηρεάζεται από τη θρησκεία ή την πεποίθηση». Η νομολογία καθιστά σαφές, όμως, ότι ζητήματα όπως ο προσηλυτισμός, η γενική συμμετοχή στις

⁵⁹ Η υπόθεση *Kokkinákis* είναι μία από τις σημαντικότερες πάνω στην παραβίαση του άρθρου 9 από την Ελλάδα και μάλιστα, όπως θα δούμε παρακάτω, η υπόθεση αυτή αποτέλεσε ορόσημο για τις σχετικές υποθέσεις.

διαδικασίες μιας θρησκευτικής κοινότητας, η σφαγή των ζώων σύμφωνα με τις θρησκευτικές επιταγές άμεσα καλύπτονται από τον όρο. Ωστόσο, πρέπει να γίνει διάκριση μεταξύ μιας δραστηριότητας, που βασίζεται στην έκφραση μιας θρησκείας ή πεποιθήσεων, και μιας δραστηριότητας, που απλώς έλκεται ή ακόμη και προκαλείται από αυτήν.

Σύμφωνα με την παραπάνω υπόθεση, ο προσφεύγων, ο οποίος ήταν φιλειρηνιστής, είχε καταδικαστεί, γιατί διένεμε φυλλάδια στους στρατιώτες. Τα φυλλάδια αυτά δεν επικεντρώνονταν στην προώθηση μη-βίαιων μέσων για την επίλυση πολιτικών προβλημάτων, αλλά, αντίθετα, ασκούσαν κριτική στην κυβερνητική πολιτική σε σχέση με εμφύλιες αναταραχές σε μια περιοχή της χώρας. Η Επιτροπή δέχθηκε ότι οποιαδήποτε δημόσια δήλωση, η οποία διακήρυξε την ιδέα του πασιφισμού και προέτρεπε στην αποδοχή της ιδέας στην μη-βία, ως «κανονική και αναγνωρισμένη εκδήλωση της πασιφιστικής πεποίθησης». Τα συγκεκριμένα φυλλάδια εξέφραζαν όμως όχι τις ειρηνιστικές αξίες αλλά περισσότερο τις επικριτικές παρατηρήσεις κατά των κυβερνητικών πολιτικών, συνεπώς η διανομή τους δεν εμπίπτει στο χαρακτηρισμό της «εκδήλωσης» μιας πεποίθησης με βάση το άρθρο 9, ακόμα και αν οι παρατηρήσεις αυτές είχαν ως εφιαλτήριο την πίστη στο φιλειρηνισμό⁶⁰. Απαιτείται δηλαδή άμεσος δεσμός μεταξύ των πεποιθήσεων και της ενέργειας. Η ενέργεια επιβάλλεται ως απαραίτητη έκφραση των πεποιθήσεων. Ομοίως, η διανομή υλικού κατά των αμβλώσεων έξω από κλινική δε μπορεί να εκληφθεί ως εκδήλωση πεποίθησης, καθώς αυτό συνεπάγεται, κατ'ουσίαν να πείσει τις γυναίκες να μην προβούν σε έκτρωση⁶¹.

Χρειάζεται επομένως προσοχή στον καθορισμό του τι περιλαμβάνει ο όρος «εκδήλωση», καθώς οι διάφοροι τρόποι συμπεριφοράς κι εξωτερίκευσης της εσωτερικής κατάστασης μπορεί να αφορούν ζητήματα, που εμπίπτουν στο πλαίσιο της εγγύησης του άρθρου 10 (ελευθερία της έκφρασης). Πιο συγκεκριμένα, για να εξακριβωθεί κατά πόσο η «λατρεία, η διδασκαλία, οι πρακτικές» είναι απότοκα της πίστης, το Δικαστήριο έρχεται αντιμέτωπο με πληθώρα παραγόντων. Η άρνηση εργασίας, για παράδειγμα, κάποια συγκεκριμένη ημέρα δεν μπορεί να θεωρηθεί ως έκφραση των θρησκευτικών πεποιθήσεων, ακόμη και αν η απουσία από τον τόπο

⁶⁰ Arrowsmith κατά Η.Β, στις §§71-72

⁶¹ Van den Dungen κατά Ολλανδίας

της εργασίας μπορεί να εδράζεται στις επιταγές των θρησκευτικών πιστεύω⁶². Επίσης, το ζήτημα της ονοματοδοσίας των τέκνων, με βάση τη θρησκεία, δεν είναι εκδήλωση της θρησκείας, παρόλο που μπορεί να βρίσκει έδαφος στον όρο «σκέψη» του άρθρου 9⁶³.

Βέβαια, στην πραγματικότητα τα ζητήματα που ανακύπτουν, αφορούν στην εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων στη δημόσια παρά στην ιδιωτική σφαίρα (για παράδειγμα, ζητήματα επιβολής κυρώσεων για την προσπάθεια προσηλυτισμού ή η χρήση θρησκευτικών συμβόλων σε δημόσιους χώρους, στο πανεπιστήμιο, στην εργασία κ.α.), αλλά είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι δεν είναι κάθε πράξη εκδήλωσης σε δημόσιους χώρους, αξιόποινη κι άρα δεν εμπίπτει κατ'ανάγκη στο πεδίο εφαρμογής της διάταξης⁶⁴.

Πολλές από αυτές τις περιπτώσεις, ωστόσο, που φτάνουν στο ΕΔΔΑ προκαλούν ένα βασικό δίλημμα σχετικά με αυτό το σημείο, που θα πρέπει να εξετάσει η νομολογία, τον προσδιορισμό, δηλαδή, εάν μια συγκεκριμένη ενέργεια αποτελεί εκδήλωση της θρησκείας ή απλώς έχει ως κίνητρο τη συνείδηση ή τις πεποιθήσεις. Το ΕΔΔΑ μπορεί να διεξάγει μια παρεμβατική εξέταση των ατομικών πεποιθήσεων και ως εκ τούτου μια «εισβολή» στην εσωτερική διάσταση των πεποιθήσεων. Συνεπώς, παρατηρείται κάποια υποχώρηση ή έστω χαλάρωση της προσέγγισης, που εφαρμόστηκε στην υπόθεση *Arrowsmith*.

Συμπερασματικά, το κριτήριο, που προέκυψε από την υπόθεση *Arrowsmith* σχετικά με την εκδήλωση των πεποιθήσεων συνοψίζεται στην εξής πρόταση: «Προστατεύονται οι ενέργειες εκείνες, που συνιστούν απαραίτητη έκφραση των πεποιθήσεων». Ωστόσο, όπως είδαμε παραπάνω, το κριτήριο αυτό δε χρησιμοποιείται πάντα από το ΕΔΔΑ. Σε κάποιες περιπτώσεις υπήρξε παράκαμψη του πραγματικού κινήτρου της ενέργειας από τον προσφεύγοντα ή εφαρμογή της αρχής της αναγκαιότητας⁶⁵. Παρόλα αυτά κρίνεται σωστή αυτή η δισδιάστατη πρακτική, καθώς με αυτόν τον τρόπο εγγυάται η ισορροπημένη προστασία, τόσο των ευρέως γνωστών πεποιθήσεων όσο κι εκείνων, που δεν είναι τόσο γνωστές. Έτσι, συμπεριλαμβάνονται,

⁶² Kostaschi κατά ΠΓΔΜ, §38

⁶³ Salonon κατά Φινλανδίας

⁶⁴ Van den Dungen κατά Ολλανδίας

⁶⁵ Khan κατά Ηνωμένου Βασιλείου

όπως αναφέραμε, όλες οι γνωστές πεποιθήσεις, αλλά κι οι ενέργειες, που παρακινούνται από τις πεποιθήσεις, αλλά που υποτάσσονται στην αρχή της αναγκαιότητας.

Τέλος, η εκδήλωση του δικαιώματος αυτού ενέχει και την εκδήλωση σε συλλογικό επίπεδο. Πιο συγκεκριμένα, το άρθρο 9 προστατεύει, επίσης, την εκδήλωση της πίστης μαζί με άλλους τόσο στον ιδιωτικό όσο και στον δημόσιο βίο. Οι διατάξεις της παραγράφου (1) καθιστούν σαφές ότι μια εκδήλωση της πίστης μπορεί να λάβει χώρα, είτε μόνος ή μαζί με άλλους, και έτσι μπορεί να συμβεί τόσο στον ιδιωτικό όσο και στον δημόσιο βίο. Λατρεία με τους άλλους μπορεί να είναι η πιο προφανής μορφή συλλογικής εκδήλωση. Εδώ, όμως, άλλες διατάξεις της σύμβασης μπορεί να είναι σχετικές, είτε ως προς την ερμηνεία του άρθρου 9 είτε ακόμη και ως η πιο κατάλληλη διάταξη, για να καθορίσει το συγκεκριμένο ζήτημα. Για παράδειγμα, η πρόσβαση σε μέρη λατρείας και οι περιορισμοί, που τίθενται στη δυνατότητα των πιστών να λάβουν μέρος στις λειτουργίες ή εορτές, εμπίπτει στο άρθρο 9⁶⁶. Συνεπώς, σε αυτές τις περιπτώσεις το άρθρο ερμηνεύεται υπό το πρίσμα της προστασίας, που παρέχεται και από το άρθρο 11, όπως θα δούμε και παρακάτω.

Περαιτέρω, δεδομένου ότι μια θρησκευτική κοινότητα πρέπει να έχει διασφαλισμένη την πρόσβαση στη δικαιοσύνη, ώστε να μπορεί να προστατέψει τα δικαιώματά της, το άρθρο 6, μπορεί, επίσης, να είναι ζωτικής σημασίας. Επιπλέον, ένα από τα μέσα για την άσκηση του δικαιώματος της εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων, ειδικά για μια θρησκευτική κοινότητα στη συλλογική της διάσταση, είναι η δυνατότητα εξασφάλισης δικαστικής προστασίας για την κοινότητα, τα μέλη της και των περιουσιακών της στοιχείων. Συνεπώς, το άρθρο 9 πρέπει να ειδωθεί όχι μόνο υπό το πρίσμα του άρθρου 11 για την ελευθερία του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι, αλλά και υπό το πρίσμα του άρθρου 6⁶⁷.

Η προστασία που παρέχεται σε αυτή τη συλλογική άποψη της την ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και των θρησκευτικών πεποιθήσεων του άρθρου 9, αντικατοπτρίζεται κυρίως

⁶⁶ Κύπρος κατά Τουρκίας [GC], §§241-247 (σχετικά με τους περιορισμούς στις μετακινήσεις, συμπεριλαμβανομένων των μετακινήσεων προς χώρους λατρείας)

⁶⁷ Metropolitan Church of Bessarabia κατά Μολδαβίας, §118

στις περιπτώσεις εκείνες, όπου οι κρατικές αρχές προσπάθησαν να παρέμβουν στην εσωτερική οργάνωση των θρησκευτικών κοινοτήτων.

Όταν οι ατομικές και οι συλλογικές πτυχές του άρθρου 9 μπορεί να συγκρούονται, θεωρείται γενικότερα σκόπιμο ότι η συλλογική παρά η ατομική εκδήλωση της πίστης πρέπει να επικρατήσει, για το λόγο ότι «η εκκλησία είναι μια οργανωμένη θρησκευτική κοινότητα, που βασίζεται στις ίδιες ή τουλάχιστον ουσιαστικά παρόμοιες απόψεις», και συνεπώς, η θρησκευτική οργάνωση «η ίδια προστατεύεται στα δικαιώματά της να εκδηλώνει την πίστη της, να οργανώσει και να πραγματοποιήσει τη λατρεία, διδασκαλία, την πρακτική και την τήρηση, όπως είναι ελεύθερη να δράσει και να επιβάλει μια ομοιομορφία σε αυτά τα θέματα». Κατά συνέπεια, θα είναι δύσκολο για ένα μέλος του κλήρου να ισχυρισθεί ότι έχει το δικαίωμα να εκδηλώνει τις δικές του πεποιθήσεις κατά τρόπο αντίθετο με τη συνήθη πρακτική της εκκλησίας του⁶⁸.

Εν πάση περιπτώσει, η όποια προσβαλλόμενη δράση πρέπει να περιλαμβάνει την άσκηση κρατικής εξουσίας και όχι μέτρα κι ενέργειες, που υιοθετούνται από ένα εκκλησιαστικό σώμα. Έτσι, όπου η διαφορά σχετίζεται με ένα θέμα όπως η λειτουργία, ευθύνη του κράτους δεν υφίσταται, εφόσον αυτό το θέμα αφορά τη διοίκηση της εκκλησίας κι αποφάσεις που την αφορούν προκύπτουν από ένα μη κυβερνητικό φορέα⁶⁹. Αυτό ισχύει ακόμη και όταν το εν λόγω θρησκευτικό σώμα αναγνωρίζεται από το εθνικό δίκαιο, απολαμβάνοντας το ιδιαίτερο καθεστώς της αναγνωρισμένης ή επίσημης εκκλησίας της χώρας⁷⁰.

⁶⁸ Χ κατά Ηνωμένου Βασιλείου (dec.) (1981)

⁶⁹ Finska församlingen i Stockholm and Teuvo Hautaniemi κατά Σουηδίας

⁷⁰ Χ κατά Δανίας (dec.) (1976).

2 Υποθέσεις ενώπιον του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

Στο κεφάλαιο αυτό, κρίνεται απαραίτητο να γίνει παρουσίαση των σημαντικότερων υποθέσεων, που αφορούν σε παραβίαση του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ, και οι οποίες αποτελούν ορόσημο τόσο για τη θρησκευτική ελευθερία στην Ευρώπη όσο και από την πλευρά της νομολογίας και της εξέλιξής της στο θέμα αυτό από το ΕΔΔΑ. Φυσικά, η αναφορά δεν είναι εξαντλητική και ταυτόχρονα γίνεται αναφορά των στοιχείων εκείνων, που είναι απαραίτητα για την κατανόηση του θέματος.

2.1 Κοκκινάκης κατά Ελλάδα

Θα ήταν αδιανόητο να μην ξεκινήσει η παρουσίαση αυτή με την πολύκροτη υπόθεση Κοκκινάκης⁷¹. Η υπόθεση Κοκκινάκης έχει εξαιρετική νομική σημασία, καθώς αποτελεί την πρώτη υπόθεση σχετική με τη θρησκευτική ελευθερία, η οποία απασχόλησε στην ουσία της το ευρωπαϊκό δικαστήριο. Έχει ενδιαφέρον το γεγονός ότι η απόφαση εκδόθηκε τη στιγμή που ο ΟΗΕ και η Ουνέσκο προετοίμαζαν το Παγκόσμιο Έτος για την Ανοχή (World Year for Tolerance), το οποίο ενίσχυσε τη Διακήρυξη του ΟΗΕ ενάντια στην έλλειψη ανοχής-στη μισαλλοδοξία, η οποία υιοθετήθηκε μετά από είκοσι ολόκληρα χρόνια διαπραγματεύσεων.

Σχετικά με τα πραγματικά περιστατικά, ο προσφεύγων, Μίνως Κοκκινάκης, το 1986, καταδικάστηκε από το Τριμελές Πλημμελειοδικείο Λασιθίου σε φυλάκιση βάσει του άρθρου 4 του Ν. 1363/38, το οποίο θεσπίζει ως έγκλημα τον προσηλυτισμό. Η ενοχή του επιβεβαιώθηκε στο Εφετείο και στον Άρειο Πάγο, με αποτέλεσμα να προσφύγει στο Δικαστήριο του Στρασβούργου, όπου στις 25 Μαΐου 1993 εκδόθηκε η σχολιαζόμενη απόφαση. Στη συγκεκριμένη υπόθεση, το Δικαστήριο απασχόλησε το δικαίωμα της διάδοσης και της διδασκαλίας (enseignement). Αυτό αποτελεί προϋπόθεση για την άσκηση ενός άλλου δικαιώματος, αυτού της αλλαγής θρησκείας, που κατοχυρώνεται ρητά στην ΕΣΔΑ.

⁷¹ Κοκκινάκης κατά Ελλάδα (Application no. 14307/88)

Το Δικαστήριο εξέτασε εάν ο ελληνικός νόμος 1363/38 θεσπίζει έναν δικαιολογημένο περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας του άρθρου 9 ΕΣΔΑ. Εξέτασε κατ' αρχάς εάν είναι προβλεπόμενος από νόμο – και μάλιστα σαφή και προσιτό. Δεν βρήκε μεν τον νόμο απολύτως ακριβή, έκρινε όμως ότι η πάγια και προσιτή νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων καλύπτει τα κενά, ώστε να πληρούνται το τεκμήριο της νομιμότητας. Στη συνέχεια, έκρινε ότι ο περιορισμός προσβλέπει σε έναν νόμιμο σκοπό γιατί σκοπός της απαγόρευσης του προσηλυτισμού είναι η προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας των υπολοίπων πολιτών. Τέλος, σχετικά με το αν είναι και αναγκαίος σε μια δημοκρατική κοινωνία, τόνισε ότι τα κράτη έχουν ευρύ περιθώριο εκτιμήσεως εν προκειμένω. Ως κριτήριο πάντως χρησιμοποιείται η επίτευξη της ισορροπίας μεταξύ της ελευθερίας του προσφεύγοντος και των δικαιωμάτων των άλλων. Το Δικαστήριο βασίζει τον συλλογισμό του στη διάκριση μεταξύ χριστιανικής μαρτυρίας και καταχρηστικού προσηλυτισμού και καταλήγει ότι ο ν.1363/38 σέβεται αυτή τη διάκριση και αποσκοπεί στην αντιμετώπιση του «καταχρηστικού προσηλυτισμού» (“*prosélytisme abusif*”). Ωστόσο, κρίνεται εν τέλει (σκέψη 49) ότι στην συγκεκριμένη περίπτωση υπήρξε παραβίαση του άρθρου 9, λόγω της ανεπαρκούς αιτιολογίας των ελληνικών αποφάσεων, οι οποίες αρκέστηκαν στην αναπαραγωγή του νόμου, χωρίς να προσδιορίσουν τα καταχρηστικά μέσα που μεταχειρίστηκε ο κατηγορούμενος. Ενδεικτικό της σημασίας της συγκεκριμένης απόφασης είναι πως από τα εννέα μέλη του Δικαστηρίου, τα έξι εξέφρασαν αποκλίνουσες γνώμες⁷².

2.2 Λαρίσης και λοιποί κατά Ελλάδα

Αντίστοιχη είναι η απόφαση Λαρίσης κατά Ελλάδα⁷³ σχετικά με τον προσηλυτισμό. Η καταδίκη από τα εθνικά δικαστήρια υψηλόβαθμων στελεχών (αξιωματικών) της ελληνικής πολεμικής αεροπορίας που ήταν μέλη της Εκκλησίας της Πεντηκοστής (μια προτεσταντική χριστιανική αίρεση που έχει προσχωρήσει στην αρχή ότι όλοι οι πιστοί έχουν το καθήκον να ασπαστούν τον Ευαγγελισμό) για προσηλυτισμό τόσο πολιτών όσο και στρατεύσιμων-πιλότων που βρίσκονταν υπό τις εντολές τους, θεωρήθηκε θεμιτή μόνο όσον αφορά στον προσηλυτισμό

⁷² Κτιστάκης Γ., «Θρησκευτική Ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου», Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2004, σελ.297-309

⁷³ CASE OF LARISSIS AND OTHERS v. GREECE (140/1996/759/958–960)

των πολιτών και όχι των στρατεύσιμων. Το Δικαστήριο έκρινε ότι δεν υπήρξε παραβίαση του άρθρου 9.

2.3 Βαλσαμής κατά Ελλάδα

Στις υποθέσεις Βαλσαμής κι Ευστρατίου κατά Ελλάδα, που αφορούν στην άρνηση μαθητών οπαδών του δόγματος των Μαρτύρων του Ιεχωβά να συμμετάσχουν σε παρέλαση την 28η Οκτωβρίου, το ευρωπαϊκό δικαστήριο θεώρησε ότι η πειθαρχική τιμωρία των προσφευγόντων δεν αποτελούσε καν παρέμβαση στο δικαίωμα εκδήλωσης των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων, καθώς τίποτε στη μαθητική παρέλαση της 28ης Οκτωβρίου δεν αντιτίθεται στις θρησκευτικές πεποιθήσεις των Μαρτύρων του Ιεχωβά, οι οποίες χρωματίζονται έντονα από αντίθεση σε κάθε πολεμική δραστηριότητα.

2.4 Θλιμμένος κατά Ελλάδα

Ο κατάλογος με τις υποθέσεις κατά της Ελλάδας για παραβίαση του άρθρου 9 είναι αρκετά μακρύς. Μεγάλης σημασίας είναι κι η καταδίκη της Ελλάδας από το ΕΔΔΑ λόγω δυσμενούς νομοθετικής αντιμετώπισης μάρτυρα του Ιεχωβά, στην περίπτωση της προσφυγής Θλιμμένου κατά Ελλάδα⁷⁴. Συγκεκριμένα, το Δικαστήριο ομοφώνως απεφάνθη ότι υπήρξε παραβίαση του Άρθρου 14 (περί απαγόρευσης των διακρίσεων) σε συνδυασμό με το Άρθρο 9 (περί ελευθερίας της σκέψης, συνείδησης και θρησκείας) και του Άρθρου 6, παρ. 1 (δικαίωμα ακροαματικής διαδικασίας σε εύλογο χρονικό διάστημα) της ΕΣΔΑ.

2.5 Σερήφ κατά Ελλάδα

Σημαντική, επίσης, από την πλευρά της νομολογίας είναι κι η υπόθεση, που αφορά στη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης, πιο συγκεκριμένα η υπόθεση Ιμπραήμ Σερήφ κατά Ελλάδα⁷⁵. Ο προσφεύγων στο ΕΔΔΑ, Ιμπραήμ Σερήφ, είχε δικαστεί από τα ελληνικά

⁷⁴ Thlimmenos v. Greece, no. 34369/97

⁷⁵ CASE OF SERIF v. GREECE (Application no. 38178/97)

δικαστήρια ως ένοχος για αντιποίηση ασκήσεως λειτουργού της μουσουλμανικής θρησκείας. Συγκεκριμένα, είχε εμφανιστεί δημόσια με την επίσημη θρησκευτική ενδυμασία του Μουφτή της Ροδόπης και εκφώνησε θρησκευτικό μήνυμα σε θρησκευτική συγκέντρωση. Μετά την καταδίκη του από τα ελληνικά δικαστήρια προσέφυγε στο ΕΔΔΑ με το σκεπτικό ότι η ποινική του καταδίκη ισοδυναμούσε με επέμβαση στο δικαίωμά του να ασκεί ελεύθερα τη θρησκεία του μαζί με όλους εκείνους που στρέφονταν προς αυτόν για πνευματική καθοδήγηση. Ωστόσο, το ΕΔΔΑ δέχτηκε την προσφυγή του για άλλο λόγο. Η καταδίκη του αυτή ισοδυναμούσε με επέμβαση στο δικαίωμά του, δηλαδή δε θα μπορούσε να καταδικαστεί, αφού η συγκεκριμένη ενέργειά του αποτελούσε μια μορφή εκδηλώσεως της θρησκευτικής του λατρείας και δεν είχε προβεί σε καμία από τις επιβλαβείς ενέργειες, για τις οποίες κατηγορήθηκε.

2.6 Buscarini και λοιποί κατά Αγ. Μαρίνου

Η υπόθεση *Buscarini and Others v. San Marino*⁷⁶ αφορά στο θρησκευτικό όρκο κατά την ανάληψη των καθηκόντων από μερίδα βουλευτών στο Σαν Μαρίνο. Εκλεγμένοι στο Κοινοβούλιο του Σαν Μαρίνο το 1993, οι προσφεύγοντες παραπονούνται για το γεγονός ότι απαιτήθηκε από αυτούς να ορκιστούν στο Ευαγγέλιο, προκειμένου να λάβουν τις έδρες στο Κοινοβούλιο, το οποίο κατά την άποψή τους, έδειχνε ότι η άσκηση ενός θεμελιώδους πολιτικού δικαιώματος υπόκειται σε δημόσια εκδήλωση μιας συγκεκριμένης πίστης. Το Δικαστήριο έκρινε ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 9 της Σύμβασης. Διαπίστωσε ιδίως ότι η υποχρέωση να δοθεί ο όρκος δεν ήταν «αναγκαίος σε μια δημοκρατική κοινωνία» για τους σκοπούς του άρθρου 9 § 2 της Σύμβασης. Η εξάρτηση της άσκησης μιας εντολής, που προορίζεται να αντιπροσωπεύει διαφορετικές απόψεις της κοινωνίας εντός του Κοινοβουλίου, να δεσμεύεται προηγουμένως σε ένα συγκεκριμένο σύνολο πεποιθήσεων, κατά την κρίση του Δικαστηρίου είναι πράξη αντιφατική.

⁷⁶ *Buscarini and Others v. San Marino* (application no. 24645/94)

2.7 Dahlab κατά Ελβετίας

Η αιτούσα, μια δασκάλα δημοτικού σχολείου, η οποία είχε ασπασθεί το Ισλάμ, κατήγγειλε την απόφαση των σχολικών αρχών «να της απαγορεύσουν να φοράει μαντίλα κατά τη διάρκεια των ωρών διδασκαλίας». Η απόφαση των σχολικών αρχών τελικά επικυρώθηκε από το Ομοσπονδιακό Δικαστήριο το 1997. Είναι σημαντικό να αναφέρουμε πως είχε προηγουμένως φορέσει μαντίλα στην σχολείο για μερικά χρόνια χωρίς να προκληθεί η οποιαδήποτε αντίδραση. Το Δικαστήριο κήρυξε απαράδεκτη την αίτηση (προδήλως αβάσιμη)⁷⁷, κρίνοντας ότι το μέτρο δεν ήταν παράλογο, λαμβάνοντας υπόψη ιδίως το γεγονός ότι τα παιδιά για τα οποία η προσφεύγουσα ήταν υπεύθυνη ήταν ηλικίας μεταξύ τεσσάρων και οκτώ, ηλικία στην οποία τα παιδιά πιο εύκολα επηρεάζονται και δη από ένα πρόσωπο επιρροής, όπως είναι η δασκάλα του σχολείου.

2.8 Doğan και λοιποί κατά Τουρκίας

Υπόθεση που εκκρεμεί ακόμη ενώπιον του ΕΔΔΑ και αφορά στην άρνηση του Τουρκικού κράτους να παρέχει επίσημα χώρο λατρείας στη θρησκευτική ομάδα των Αλεβιτών, που υπάρχει στη χώρα. Πιο συγκεκριμένα, 203 Τούρκοι υπήκοοι, που ανήκουν στη θρησκευτική των Αλεβιτών, κατήγγειλαν πως το κράτος παρέχει θρησκευτικές δημόσιες υπηρεσίες κάνοντας διάκριση, αφού αυτές χορηγούνται μέχρι σήμερα αποκλειστικά στην πλειονότητα των πολιτών, οι οποίοι ανήκουν στο σουνιτικό Ισλάμ. Οι προσφεύγοντες αναφέρουν, επίσης, ότι με τη διάκριση αυτή, η Τουρκία δεν τηρεί τις υποχρεώσεις της. Υποστηρίζουν ότι το κράτος δεν εφαρμόζει την αρχή της ουδετερότητας και της αμεροληψίας σε σχέση με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και άρα υπάρχει παραβίαση της νομολογίας του Δικαστηρίου.

2.9 Sinan Işık κατά Τουρκίας

Ο αιτών είναι μέλος της θρησκευτικής κοινότητας των Αλεβιτών. Το 2004 ανεπιτυχώς

⁷⁷ DAHLAB v. SWITZERLAND (42393/98)

Προσέφυγε στο δικαστήριο ζητώντας να αναγράφεται στην ταυτότητά του η λέξη «Αλεβίτης» και όχι η λέξη «Ισλάμ»⁷⁸. Μέχρι το 2006 ήταν υποχρεωτικό να αναγράφεται στο δελτίο ταυτότητας το θρήσκευμα. Ωστόσο, από το 2006 ο κάτοχος της ταυτότητας έχει το δικαίωμα να ζητήσει να μείνει κενή η αναφορά στο θρήσκευμα. Ενώπιον του Δικαστηρίου, ο προσφεύγων παραπονέθηκε ότι ήταν υποχρεωμένος να αποκαλύψει πεποιθήσεις του σχετικά με την ταυτότητα του, σε ένα δημόσιο έγγραφο που χρησιμοποιείται συχνά στην καθημερινότητα. Διαμαρτυρήθηκε, επίσης, για την άρνηση του αιτήματός του να αντικατασταθεί ο όρος Ισλάμ με το όνομα της θρησκείας του, Αλεβίτης. Ο ίδιος υποστήριξε ότι η υπάρχουσα ένδειξη δεν αντιπροσωπεύει την πραγματικότητα και ότι η διαδικασία που οδηγεί στην άρνηση της αιτήσεώς του ήταν απαράδεκτη, δεδομένου ότι εμπλέκεται σε αξιολόγηση και χαρακτηρισμό της θρησκείας του από το κράτος. Το Δικαστήριο έκρινε ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 9 της Σύμβασης, η οποία όμως δεν είχε προκύψει από την άρνηση να αναγραφεί η πραγματική πίστη του προσφεύγοντος στην ταυτότητα, αλλά από το γεγονός ότι η ταυτότητα του περιελάμβανε αναγραφή της θρησκείας, ανεξάρτητα από το αν ήταν υποχρεωτική ή προαιρετική. Το Δικαστήριο υπογράμμισε ότι η ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας έχει μια αρνητική πτυχή, δηλαδή το δικαίωμα να μην υποχρεούται κάποιος να γνωστοποιεί τα θρησκευτικά του πιστεύω⁷⁹.

2.10 Μητροπολιτική Εκκλησία της Βεσσαραβίας και λοιποί κατά Μολδαβίας

Η υπόθεση αυτή αφορούσε την άρνηση των αρχών της Μολδαβίας να αναγνωρίσουν τη Μητροπολιτική Εκκλησία της Βεσσαραβίας, μια ορθόδοξη χριστιανική εκκλησία, με την αιτιολογία ότι είχε αποσπαστεί από τη Μητροπολιτική Εκκλησία της Μολδαβίας, η οποία αναγνωρίζεται από το κράτος. Η Μητροπολιτική Εκκλησία της Βεσσαραβίας και μια σειρά από άτομα που κατέχουν θέσεις στην εν λόγω εκκλησία, κατήγγειλαν την άρνηση αυτή και ισχυρίστηκαν ότι, σύμφωνα με τη σχετική εθνική νομοθεσία, μια θρησκευτική αίρεση, δεν θα

⁷⁸ Οι Αλεβίτες είναι μια θρησκευτική ομάδα βαθιά ριζωμένη στην τουρκική κοινωνία και ιστορία. Η πίστη τους έχει επιρροές κυρίως, από το κίνημα των Σούφι καθώς και την προ-ισλαμική πίστη. Θεωρούνται από ορισμένους μελετητές ως ξεχωριστή θρησκεία και από άλλους ως ένα παρακλάδι του Ισλάμ.

⁷⁹ *Sinan Isik v. Turkey* (application no. 21924/05)

μπορούσε να είναι ενεργή στο εσωτερικό της Μολδαβίας, εκτός αν προηγουμένως είχε αναγνωριστεί από τις αρχές. Το Δικαστήριο επισήμανε, ιδίως, ότι η προσφεύγουσα εκκλησία δεν είχε αναγνωριστεί, συνεπώς δε θα μπορούσε να λειτουργήσει. Η Εκκλησία αυτή δεν είχε νομική προσωπικότητα. Κατά συνέπεια, το Δικαστήριο έκρινε ότι η άρνηση της μολδαβικής κυβέρνησης να αναγνωρίσει την προσφεύγουσα Εκκλησία συνιστούσε προσβολή του δικαιώματος της εκκλησίας και των άλλων προσφευγόντων στην ελευθερία της θρησκείας, όπως κατοχυρώνονται από το άρθρο 9 § 1 της Σύμβασης.

Το Δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η άρνηση του κράτους να αναγνωρίσει την αιτούσα εκκλησία είχε τέτοιες συνέπειες για την ελευθερία της θρησκείας των προσφευγόντων, με αποτέλεσμα να μη μπορεί να θεωρηθεί ως ανάλογη προς τον επιδιωκόμενο θεμιτό σκοπό. Δεν ήταν αναγκαία σε μια δημοκρατική κοινωνία και έτσι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 9 της Σύμβασης⁸⁰.

⁸⁰ Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova (no. 45701/99)

Κεφάλαιο Β: Το άρθρο 9 σε σχέση με άλλα άρθρα της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

Ένα πολύ σημαντικό ζήτημα, που αφορά στο δικαίωμα της ελευθερίας της θρησκείας, είναι ο «διάλογος», που έχει προκύψει σε σχέση με άλλες διατάξεις της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου. Όπως θα δούμε αναλυτικότερα, το άρθρο 11 δίνει έμφαση στη σχέση με τη συλλογική πτυχή της ελευθερίας της θρησκείας. Άλλες εγγυήσεις έχουν επίσης εφαρμογή κατά την άσκηση της ελευθερίας της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας. Ειδικότερα, μπορεί να προκύψουν ζητήματα στο πλαίσιο των γονεϊκών δικαιώματα στην παροχή της δημόσιας εκπαίδευσης στο πλαίσιο του άρθρου 2 του Πρωτοκόλλου Νο 1, ενώ οι περιορισμοί στην ελεύθερη έκφραση των θρησκευτικών κοινοτήτων μπορεί μάλιστα να προκύψουν στο πλαίσιο του άρθρου 10⁸¹. Παρακάτω, θα δούμε και το άρθρο 14, που αφορά στην απαγόρευση των διακρίσεων.

⁸¹ Κατά τον καθηγητή κ. Ρούκουνα «η ελευθερία της έκφρασης εξασφαλίζεται υπό τη διττή έννοια της ελευθερίας της γνώμης και της ελευθερίας της αναζήτησης, λήψης και μετάδοσης πληροφοριών ή ιδεών χωρίς την παρέμβαση των δημοσίων αρχών και ασχέτως συνόρων.». Ρούκουνας Ε., Διεθνής προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, εκδ Εστία, 1995, σελ 183

2.1 Το άρθρο 10: η ελευθερία έκφρασης

Το αντικείμενο προστασίας του άρθρου 10⁸² της ΕΣΔΑ είναι η ελευθερία της έκφρασης, κατά τρόπο ευρύ, εάν λάβουμε υπόψη ότι προστατεύει όλες τις μορφές της, οι οποίες είναι η ελευθερία γνώμης, η ελευθερία λήψης ή μετάδοσης πληροφοριών ή ιδεών, χωρίς την παρέμβαση δημοσίων αρχών και με σχετικών συνόρων. Το πεδίο εφαρμογής του άρθρου εμπλουτίστηκε με την πάροδο του χρόνου και την εισαγωγή υποθέσεων στο ΕΔΔΑ. Η ελευθερία της έκφρασης συμπεριλαμβάνει πλέον την ελευθερία της τέχνης (ιδιαίτερη αναφορά θα κάνουμε αμέσως παρακάτω), την ελευθερία της μετάδοσης πληροφοριών διαφημιστικού χαρακτήρα⁸³, καθώς και την ελευθερία των σύγχρονων μέσων μετάδοσης των πληροφοριών, όπως είναι η ιδιωτική τηλεόραση⁸⁴, οι δορυφόροι⁸⁵.

Ορισμένες αποφάσεις υποθέσεων έχουν εξετάσει το βαθμό, στον οποίο οι περιορισμοί σχετικά με την ελευθερία της έκφρασης, αγγίζουν πτυχές της ελευθερίας της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας. Καταλήγουν πως είναι δυνατό να συμβαδίζουν τα δυο άρθρα. Η άσκηση του δικαιώματος αυτού από ομάδες ή άτομα που επιδιώκουν να πείσουν τους άλλους μπορεί συχνά να θεωρείται καλύτερα από την οπτική του άρθρου 10, εγγυήσεις, εκτός κι αν φυσικά αυτό περιλαμβάνει ρητώς μια «εκδήλωση» της θρησκείας⁸⁶. Έπειτα, έκφραση εμπορικής

⁸² 1. Παν πρόσωπον έχει δικαίωμα εις την ελευθερίαν εκφράσεως. Το δικαίωμα τούτο περιλαμβάνει την ελευθερίαν γνώμης ως και την ελευθερίαν λήψεως ή μεταδόσεως πληροφοριών ή ιδεών, άνευ επεμβάσεως δημοσίων αρχών και ασχέτως συνόρων. Το παρόν άρθρον δεν κωλύει τα Κράτη από του να υποβάλωσι τας επιχειρήσεις ραδιοφωνίας, κινηματογράφου ή τηλεοράσεως εις κανονισμούς εκδόσεως αδειών λειτουργίας.

2. Η άσκησις των ελευθεριών τούτων, συνεπαγομένων καθήκοντα και ευθύνας δύναται να υπαχθή εις ωρισμένας διατυπώσεις, όρους, περιορισμούς ή κυρώσεις, προβλεπομένους υπό του νόμου και αποτελούντας αναγκαία μέτρα εν δημοκρατική κοινωνία δια την εθνικήν ασφάλειαν, την εδαφικήν ακεραιότητα ή δημοσίαν ασφάλειαν, την προάσπισιν της τάξεως και πρόληψιν του εγκλήματος, την προστασίαν της υπολήψεως ή των δικαιωμάτων των τρίτων, την παρεμπόδισιν της κοινολογήσεως εμπιστευτικών πληροφοριών ή την διασφάλισιν του κύρους και αμεροληψίας της δικαστικής εξουσίας.

⁸³ Απόφαση Markt Intern Verlag GmbH, 20.11.1989

⁸⁴ Απόφαση Informationsverein Lentia, 24.11.1993

⁸⁵ Απόφαση Autronic A.G. 22.05.1990

⁸⁶ Απόφαση Martins Casimiro and Cerveira Ferreira, 27,04,1999

φύσεως μπορεί να περιοριστεί με την αιτιολογία ότι αυτό κρίνεται απαραίτητο για την προστασία του κοινού από παραπλανητικούς ισχυρισμούς⁸⁷.

Ένα παρεμφερές θέμα είναι ο βαθμός στον οποίο μπορούν να αναλάβουν οι κρατικές αρχές δράση κατά της ελευθερίας έκφρασης, προκειμένου να προστατευτούν οι θρησκευτικές ευαισθησίες των πιστών συγκεκριμένων θρησκειών, ιδίως με την πρόληψη ή τιμωρώντας τη δημοσίευση υβριστικού ή προσβλητικού υλικού, που θα μπορούσε να αποθαρρύνει τους πιστούς από την άσκηση της πίστης τους φανερά. Το πεδίο εφαρμογής της εγγύησης του άρθρου 10 για την ελευθερία της έκφρασης περιλαμβάνει ιδέες που «προσβάλλουν, σοκάρουν ή ενοχλούν»⁸⁸. Σε κάθε περίπτωση η διατήρηση μιας πλουραλιστικής κοινωνίας απαιτεί, επίσης, οι οπαδοί όποιας πίστης ή πεποίθησης ταυτόχρονα να δέχονται ότι οι πεποιθήσεις τους μπορεί να αποτελέσουν αντικείμενο κριτικής και αμφισβήτησης των πεποιθήσεών τους.

Ωστόσο, προσβλητικές ομιλίες, που προορίζονται ή υπάρχουν βάσιμες υποψίες ότι θα προκαλέσουν βία κατά μιας ομάδας στην κοινωνία - το λεγόμενο «hate speech»- είναι απίθανο να εμπίπτει στην προστασία του άρθρου 17 της Σύμβασης, το οποίο απαγορεύει την καταχρηστική εκμετάλλευση των δικαιωμάτων. Ωστόσο, η διάκριση μεταξύ των hate speech και των προσβλητικών λόγων μπορεί να είναι δύσκολο να εφαρμοστεί. Μια συνεχόμενη κ συνεχιζόμενη εκστρατεία παρενόχλησης από ιδιώτες ή οργανισμούς μπορεί να οδηγήσει στην ευθύνη του κράτους. Από την άλλη πλευρά, είναι θεμιτό τα άτομα να ασκούν κριτική στις διάφορες θρησκευτικές ομάδες, ιδιαίτερα αν η κριτική αυτή αφορά πιθανές επιβλαβείς εκφράσεις και δραστηριότητές τους.

Το Δικαστήριο του Στρασβούργου έχει αναγνωρίσει ότι η ειρηνική απόλαυση των δικαιωμάτων που εγγυάται το άρθρο 9, τουλάχιστον από τους πιστούς των θρησκειών, μπορεί να δικαιολογήσει τη λήψη μέτρων από ένα κράτος κατά της διάδοσης λόγων σε σχέση με τα αντικείμενα της λατρείας (προσβλητικά και βέβηλα για τους πιστούς). Παρόλα αυτά, θα πρέπει

⁸⁷ X and Church of Scientology v. Sweden

⁸⁸ Handyside v. the United Kingdom, παρ 49

να υπάρχει προσεκτική γραμμή-σχέδιο, για να διασφαλιστεί ότι η ποθούμενη πολυφωνία δε θα σιγήσει από τα μέτρα, που λαμβάνονται. Η σχέση μεταξύ των άρθρων 9 και 10 είναι εξαιρετικά σημαντική και το ΕΔΔΑ δίνει μεγάλη σημασία σε αυτή⁸⁹.

2.1.1 Τέχνες

Η προστασία της ελευθερίας της τέχνης είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς επιτρέπει τη δημόσια ανταλλαγή κάθε είδους πληροφοριών, από κοινωνικές και πολιτικές έως και πολιτιστικές. Η σημασία της τέχνης και δη σε συσχετισμό με τη θρησκεία είναι απαραίτητη, ώστε να δημιουργείται διάλογος ιδιαίτερα για εκείνες τις ιδέες, που προκαλούν συγκρούσεις, ενοχλούν ίσως ή σοκάρουν. Η ίδια η βάση της δημοκρατικής κοινωνίας επιτάσσουν ο πλουραλισμός, η ανοχή κι η αποδοχή του διαφορετικού⁹⁰.

Το 1985 η αυστριακή μη κερδοσκοπική εταιρεία Otto – Preminger – Institut, σκοπός της οποίας ήταν η προώθηση της δημιουργίας, επικοινωνίας και αναψυχής με οπτικοακουστικά μέσα, προγραμμάτισε στο Τιρόλο την προβολή της ταινίας Daw Liebeskonzil (Ερωτική σύνοδος) του σκηνοθέτη Werner Schroeter⁹¹.

⁸⁹ Those who choose to exercise the freedom to manifest their religion, irrespective of whether they do so as members of a religious majority or a minority, cannot reasonably expect to be exempt from all criticism. They must tolerate and accept the denial by others of their religious beliefs and even the propagation by others of doctrines hostile to their faith. However, the manner in which religious beliefs and doctrines are opposed or denied is a matter which may engage the responsibility of the State, notably its responsibility to ensure the peaceful enjoyment of the right guaranteed under Article 9 to the holders of those beliefs and doctrines. Indeed, in extreme cases the effect of particular methods of opposing or denying religious beliefs can be such as to inhibit those who hold such beliefs from exercising their freedom to hold and express them.

Otto-Preminger-Institut κατά Αυστρίας, παρ. 56 και 57

⁹⁰ Οπ.π Κτιστάκης Γ., σελ 237-238

⁹¹ Η ταινία βασιζόταν στο ομώνυμο θεατρικό έργο του Oscar Panizza, συγγραφέα του περασμένου αιώνα, ο οποίος για το έργο αυτό είχε καταδικασθεί το 1895 από τα γερμανικά δικαστήρια για βλασφημία και είχε φυλακισθεί, η δε κυκλοφορία του έργου του είχε απαγορευθεί στη Γερμανία. Η ταινία άρχιζε και τελείωνε με τη δίκη του Panizza, ενώ ενδιαμέσως παρουσίαζε κινηματογραφημένη, τη θεατρική παράσταση του βλάσφημου

Το θεατρικό έργο εμφανίζει τον Θεό ως αδύναμο γέρο, τον Χριστό ως «μαμμόθρεφτο» χαμηλών διανοητικών ικανοτήτων και την Παρθένο Μαρία, η οποία κρατεί τα ηνία, ως χωρίς αρχές εκδικητική γυναίκα. Οι τρεις τους αποφασίζουν να τιμωρήσουν την ανθρωπότητα για την ανηθικότητά της και προσφεύγουν στον Διάβολο προκειμένου να τους βοηθήσει να βρουν την κατάλληλη τιμωρία. Εκείνος προτείνει την ιδέα μιας αρρώστιας που να μεταδίδεται με τη σεξουαλική πράξη (σύφιλη), και κάνει με τη Σαλώμη μια κόρη για να διαδώσει την αρρώστια μεταξύ των ανθρώπων. Είναι χαρακτηριστικό τι ως ανταμοιβή ο Διάβολος ζητεί την ελευθερία σκέψης και η Μαρία του απαντά ότι θα σκεφθεί το αίτημά του. Ο Διάβολος ακολούθως στέλνει τη κόρη του να επιτελέσει το έργο της πρώτα στους ισχυρούς του κόσμου, μετά στην αυλή του πάπα Βοργία Αλεξάνδρου του Έκτου, στη συνέχεια στους επισκόπους, στα μοναστήρια και, τέλος, στους κοινούς ανθρώπους. Σύμφωνα με την περιγραφή του Δικαστηρίου, η ταινία, η οποία αναπαρήγαγε το θεατρικό έργο «εμφάνιζε τον Θεό της Ιουδαϊκής, Χριστιανικής και Ισλαμικής θρησκείας ως έναν μάλλον ανόητο γέρο που προσκυνάει το Διάβολο, με τον οποίο ανταλλάσει ένα βαθύ φιλί και τον αποκαλεί φίλο του [...]. Άλλες σκηνές δείχνουν την Παρθένο Μαρία να επιτρέπει να της διαβάσουν μια άσεμνη ιστορία καθώς και την εκδήλωση κάποιας ερωτική έντασης μεταξύ της Παρθένου Μαρίας και του Διαβόλου. Ο ενήλικας Ιησούς Χριστός παρουσιάζεται ως χαμηλού βαθμού νοημοσύνης και σε μια σκηνή εμφανίζεται να προσπαθεί με λάγνο τρόπο να αγγίξει και να φιλήσει το στήθος της μητέρας του, η οποία δείχνει να το επιτρέπει»⁹².

Η ταινία θα προβαλλόταν στην κινηματογραφική αίθουσα που νοίκιαζε το Ινστιτούτο και στις έξι προγραμματισμένες της προβολές, μεταξύ των οποίων μόνο η μία θα ήταν απογευματινή (4 μ.μ.) ενώ οι άλλες πέντε θα άρχιζαν στις 10 το βράδυ, απαγορευόταν η είσοδος, σε ανηλικούς κάτω των 17 ετών. Στο σχετικό δελτίο τύπου που εκδόθηκε, το Ινστιτούτο πληροφορούσε τα μέλη του για το περιεχόμενο της ταινίας και τόνιζε ότι αυτή «με τη μορφή καρικατούρας έχει ως στόχο τις απλοϊκές απεικονίσεις και τους παραλογισμούς της χριστιανικής πίστης και διερευνά τη σχέση μεταξύ των θρησκευτικών πεποιθήσεων και των

έργου από το Teatro Belli της Ρώμης. Στο Γιάννης Κτιστάκης, *Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, Αθήνα 2004, σ.237

⁹² Otto – Premiger – Institut V.Austria, 20 September 1994, Series A, no 295, para22.

παγκόσμιων μηχανισμών καταπίεσης». Έπειτα από αίτημα του Καθολικού επισκόπου της περιοχής, ο εισαγγελέας ζήτησε από τις δικαστικές αρχές να διατάξουν την κατάσχεση και τη δήμευση της ταινίας και ασκήθηκε ποινική δίωξη κατά του διευθυντή του Ινστιτούτου για παραβίαση διάταξης του αυστριακού ποινικού κώδικα που τιμωρούσε την προσβολή Θρησκείας. Η ποινική δίωξη εγκαταλείφθηκε, η κατάσχεση όμως και η δήμευση της ταινίας επικυρώθηκαν από τα δικαστήρια της Αυστρίας, και έτσι το Ινστιτούτο προσέφυγε στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο, επικαλούμενο παραβίαση του αρ.10 της Σύμβασης με τρία βασικά επιχειρήματα⁹³.

Η Επιτροπή παρέπεμψε την υπόθεση στο Δικαστήριο κρίνοντας ότι τόσο η κατάσχεση όσο και η δήμευση της ταινίας παραβίασαν την ελευθερία του λόγου. Η απόφαση, όμως, του Δικαστηρίου ήταν διαφορετική. Έκρινε ότι τα αυστριακά δικαστήρια κλήθηκαν να σταθμίσουν το δικαίωμα στην ελευθερία της τέχνης με το δικαίωμα σεβασμού των θρησκευτικών πεποιθήσεων και ότι τόσο η κατάσχεση όσο και η δήμευση της ταινίας αποτελούσαν θεμιτή έκταση αυτής της στάθμισης. Το Δικαστήριο βασίστηκε στην θεμελιώδη παραδοχή ότι η θρησκευτική ελευθερία περιλαμβάνει κάποιο δικαίωμα προστασίας των θρησκευτικών συναισθημάτων. Η μειοψηφία στην *Preminger* αμφισβήτησε ευθέως την παραδοχή αυτή. Η Σύμβαση δεν κατοχυρώνει ρητά κάποιο δικαίωμα προστασίας των θρησκευτικών αισθημάτων. Ειδικότερα τέτοιο δικαίωμα δεν προκύπτει από το δικαίωμα έκφρασης απόψεων κριτικών των θρησκευτικών απόψεων των άλλων. Δεν απέκλεισε ότι σε ορισμένες περιπτώσεις θα ήταν δυνατόν να θεωρηθούν θεμιτοί οι περιορισμοί στο λόγο προκειμένου να προστατευθούν «σε κάποιο βαθμό» τα θρησκευτικά αισθήματα ορισμένων μελών της κοινωνίας από την κριτική και τις υβριστικές επιθέσεις. Η ανεκτικότητα λειτουργεί και προς τις δύο κατευθύνσεις και ο δημοκρατικός χαρακτήρας μιας κοινωνίας θα επηρεαστεί αν επιτραπουν βίαιες και υβριστικές επιθέσεις εναντίον της υπόληψης μιας θρησκευτικής ομάδας. Συνεπώς, πρέπει να γίνει δεκτό ότι μπορεί να είναι «αναγκαίο σε μια δημοκρατική κοινωνία» να τίθενται όρια στη δημόσια έκφραση τέτοιους είδους κριτικής ή επιθέσεων⁹⁴.

⁹³ 1. ένα έργο τέχνης που αναφέρεται με σατιρικό τρόπο σε πρόσωπα ή αντικείμενα θρησκευτικής λατρείας δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι συνιστά περιφρόνηση ή προσβολή θρησκείας. 2. δεν δικαιολογείται να επικαλούνται αγανάκτηση οι άνθρωποι ο οποίοι οικεία βουλήσει αποφάσισαν να δουν την ταινία. 3. η ελευθερία της τέχνης έχει ιδιαίτερη σημασία και αξία ώστε να μην δικαιολογούνται οι περιορισμοί.

⁹⁴ Otto – Preminger – Institut, ο.π., μειοψηφία, παρ 6- 29

Η μειοψηφία δέχθηκε ότι ο ομιλών έχει καθήκον και υποχρέωση να περιορίσει, κατά το δυνατόν, την προσβολή που ενδέχεται να προκαλέσει ο λόγος του σε άλλους, και μόνον όταν δεν το κάνει, μπορεί το κράτος να λάβει μέτρα, τα οποία σε κάθε περίπτωση πρέπει να συνάδουν με την αρχή της αναλογικότητας. Η πλήρης απαγόρευση του λόγου δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή παρά μόνον όταν η συμπεριφορά του ομιλητή φθάνει σε τέτοια επίπεδα κατάχρησης ώστε να ισοδυναμεί με άρνηση της θρησκευτικής ελευθερίας των άλλων. Τότε ουσιαστικά ο ομιλητής παραιτείται του δικαιώματός του να είναι το μήνυμά του ανεκτό από την κοινωνία⁹⁵.

2.1.2 Τύπος

Τον Ιανουάριο του 2015 γίναμε όλοι μάρτυρες της επίθεσης στα γραφεία της γαλλικής σατιρικής εφημερίδας Charlie Hebdo⁹⁶. Το ζήτημα της έκφρασης, της βλασφημίας και της θρησκευτικής ελευθερίας αποτυπώθηκαν σε μια αιματηρή επίθεση. Αυτό συνέβη και το 2006, όταν έγινε παγκόσμια γνωστή η δημοσίευση σε μια άγνωστη δανέζικη εφημερίδα γελοιογραφιών που απεικόνιζαν και ειρωνεύονταν τον Μωάμεθ με αποτέλεσμα την πρόκληση ταραχών που προκάλεσαν πάνω από 100 θανάτους⁹⁷. Η κοινωνία άρχισε να κλονίζεται. Φαίνεται απίστευτο, αλλά το ίδιο συνέβη είκοσι χρόνια νωρίτερα όταν δημοσιεύθηκε το βιβλίο Σατανικοί στίχοι του Salman Rushdie. Και το 2010 δύο άτομα σκοτώθηκαν και σημειώθηκαν ταραχές στην Ινδία επειδή μια συγγραφέας, ήδη διωκόμενη λόγω «βλάσφημου» μυθιστορήματος δημοσίευσε άρθρο σε εφημερίδα με αναφορές στον Μωάμεθ που κρίθηκαν προσβλητικές. Το ιερό συχνά

⁹⁵ Meissner W.W., Art and Religion: Psychoanalytic Reflections, Religion and the Arts, Volume 1, Issue 2, pages 34 – 56, 1996

⁹⁶ Συλλογικό έργο. "Όλα μπορούν να λεχθούν" ή υπάρχουν "εκείνα που δεν λέγονται"; / Συλλογικό έργο, Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, Άκης Γαβριηλίδης, Έφη Γαζή, Στέφανος Δημητρίου, Δημήτρης Δημούλης, Θάλεια Δραγώνα, Γιάννης Ζιώγας, Σταύρος Ζουμπουλάκης, Γιώργος Καραβοκύρης, Κωστής Καρπόζηλος, Κωστής Κορνέτης, Βαγγέλης Μάλλιος, Μαργαρίτα Μαρκοβίτη, Νίκος Μουζέλης, Αλέξης Οικονομίδης, Δημοσθένης Παπαδάτος - Αναγνωστόπουλος, Κωστής Παπαϊωάννου, Πηνελόπη Πετσίνη, Βίκη Σκούμπη, Ανδρέας Τάκης, Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης, Δημήτρης Χριστόπουλος - επιμέλεια Δημήτρης Χριστόπουλος. - 1η έκδ. - Αθήνα : Βιβλιόραμα, 2015.

⁹⁷ Bleich Erik, Free speech or hate speech?The Danish cartoon controversy in the European legal context, in Khory K., Global migration: challenges in the twenty-first century, Palgrave Macmillan, 2012

αποτελεί σημείο αναφοράς της τέχνης με τρόπο που δυσαρεστεί τους πιστούς. Από την άλλη πλευρά, η θρησκευτική πίστη αποτέλεσε βασικό επιχειρήμα για τη δικαιολόγηση περιορισμών στην ελευθερία της τέχνης.

Η βλασφημία είναι ένα θέμα, που έχει λάβει κατά καιρούς τεράστιες διαστάσεις διεθνώς όσο και στη χώρα μας. Αυτό το φαινόμενο παρατηρείται ιδιαίτερα σε χώρες με έντονη θρησκευτική κουλτούρα, όπως είναι και η χώρα μας⁹⁸. Όπως ανέφερε ο Ειδικός Εισηγητής για την ελευθερία της θρησκείας «Στην ελευθερία της έκφρασης υπάρχουν περιορισμοί – όμως αυτό αποτελεί κοινότυπη δήλωση. Το ερώτημα είναι πού χαράσσουμε τα όρια, κι εδώ πρέπει να είμαστε πολύ προσεκτικοί και ακριβείς. Ο πήχης για τους περιορισμούς πρέπει να είναι αρκετά ψηλά. Όταν κάποιος αισθάνεται ότι προσβάλλονται τα θρησκευτικά του αισθήματα, αυτό μπορεί να είναι δυσάρεστο και σε καμιά περίπτωση δεν το επικροτώ. Όμως δεν μπορεί να αποτελέσει όριο για τον περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης ή για απειλή με ποινικές κυρώσεις. Διότι χωρίς ελευθερία της έκφρασης, η ελευθερία της θρησκείας δεν μπορεί να λειτουργήσει. Φυσικά και ακούγονται πολλά άνοστα αστεία. Δεν μου αρέσει κάθε είδους σάτιρα ή όλες οι μορφές θρησκευτικής κριτικής. Όμως η αρμόζουσα αντίδραση σε αυτά τα φαινόμενα είναι τα επικριτικά αντεπιχειρήματα (counter criticism). Μπορείς να επικρίνεις ένα άνοστο αστείο, να εκθέσεις δημοσίως όσους χρησιμοποιούν πρωτόγονες αντιλήψεις ή κλισέ. Ωστόσο, το όριο για την επιβολή ποινικών κυρώσεων θα πρέπει να είναι η ρητορική του μίσους, υπό τη στενή έννοια του όρου: η ρητορική του μίσους που αποτελεί υποκίνηση σε πράξεις βίας, σε ρατσιστικές ενέργειες κ.ο.κ., όπως οι δολοφονίες, οι παρενοχλήσεις ή ο εκφοβισμός. Τέτοιες πράξεις δεν είναι δυνατό να υπάρχουν»⁹⁹.

Σύμφωνα με τη νομολογία, «μια δημοσίευση είναι βλάσφημη αν περιέχει περιφρόνηση, εξύβριση, χυδαιότητα ή γελοιοποίηση του Θεού, του Χριστού, της Βίβλου ή της τελετουργίας της Αγγλικανικής Εκκλησίας όπως την προβλέπει ο νόμος. Δεν αποτελεί βλασφημία η απλή έκφραση ή δημοσίευση της αντίθεσης προς την Αγγλικανική Εκκλησία και η άρνηση της

⁹⁸ <http://berkeleycenter.georgetown.edu/resources/blasphemy-and-freedom-of-expression>

⁹⁹ <http://www.unhcr.gr/1againstracism/heiner-bielefeldt-choris-elftheria-tis-ekfrasis-i-elftheria-tis-thriskias-den-iparchi/>

ύπαρξης του Θεού, εφόσον αυτές είναι διατυπωμένες σε κόσμο και μετρημένο ύφος. Κριτήριο είναι το ύφος και όχι το περιεχόμενο της γνώμης».¹⁰⁰ Γίνεται αντιληπτό πως παρατηρώντας τις σχετικές υποθέσεις υπάρχει μια τάση υπερπροστατευτισμού των χριστιανικών δογμάτων, εν αντιθέση με τις υποθέσεις που αφορούν άλλες θρησκείες και δη το Ισλάμ.

2.1.3 Πολιτικός Λόγος

Ιδιαίτερη διάσταση έχει πάντως το ζήτημα της προστασίας της τιμής των δημόσιων προσώπων¹⁰¹. Αν και ο πολιτικός δε στερείται της προστασίας γενικά της υπόληψης του, ακόμη και εκτός της ιδιωτικής του ζωής, πάντως πρέπει να επιδεικνύει με- γαλύτερη ανοχή στην κριτική από ότι ο απλός πολίτης, αφού άλλωστε η αντιπαράθεση και η αντιδικία χαρακτηρίζουν την πολιτική. Επίσης, το μεγάλο ζήτημα που ανακύπτει ιδιαίτερα στη σημερινή εποχή είναι η ρητορική μίσους και δη όταν προέρχεται από πολιτικούς ή άτομα της δημόσιας ζωής, σε ανώτατα αξιώματα.

Και σε αυτό το ζήτημα, η Ελλάδα έχει την τιμητική της. Η Υπόθεση Ahmet Sadik¹⁰², με δυο προσφυγές μάλιστα, έφεραν σε ιδιαίτερα δύσκολη θέση τους δικαστές. Ωστόσο, προκειμένου να αποφευχθεί η ένταση μεταξύ των Χριστιανών και των Μουσουλμανων στη Δυτική Θράκη, έκρινε η Επιτροπή ότι είναι θεμιτή η κρατική επέμβαση στον πολιτικό διάλογο. Στη συγκεκριμένη υπόθεση, ο προσφεύγων Αχμέτ Σαδίκ, μουσουλμάνος ελληνικής ιθαγένειας που καταγόταν και ζούσε στη Κομοτηνή, ήταν ο μοναδικός υποψήφιος βουλευτής του ανεξάρτητου συνδυασμού «Guven» («πίστη»), αντιπροσωπεύοντας τον μουσουλμανικό

¹⁰⁰ Wingrove v. UK , (Application no. 17419/90)

¹⁰¹ Vaneigem, Raoul. Τίποτα δεν είναι ιερό, όλα μπορούν να λεχθούν : Σκέψεις για την ελεύθερη έκφραση/μετάφραση Αναστασία Καραστάθη · επιμέλεια σειράς Μιχάλης Σπουρδαλάκης. - Αθήνα : Σαββάλας, 2005

¹⁰² CASE OF AHMET SADIK v. GREECE (Application no. 18877/91) JUDGMENT STRASBOURG 15 November 1996. Ο προσφεύγων σκοτώθηκε σε τροχαίο δυστύχημα το 1995, πριν την τελική απόφαση και την υπόθεση συνέχισαν οι κληρονόμοι του

πληθυσμό της Δυτικής Θράκης. Εξελέγη βουλευτής στις εκλογές του Ιουνίου 1989 και ήταν εκ νέου υποψήφιος στις εκλογές του Νοεμβρίου 1989.

Στο μεσοδιάστημα μέχρι τις εκλογές της 5ης Νοεμβρίου 1989 και λίγο μετά απ' αυτές, ο Σαδίκ δημοσίευσε άρθρα και προκηρύξεις, αποκαλώντας κατ' επανάληψη τη μουσουλμανική μειονότητα ως τουρκική, τονίζοντας την γενικότερη απαξίωση, καταπίεση και την αδιαφορία που είχαν δεχτεί οι μουσουλμάνοι της περιοχής από την ελληνική κυβέρνηση και προσκαλώντας όλους και ιδιαίτερα τους νέους να δώσουν ένα «μάθημα» στο ελληνικό κράτος, υπερψηφίζοντάς τον στις εκλογές. Ο προσφεύγων, δικάστηκε πρωτόδικα σε δεκαοχτώ μήνες φυλάκισης για διατάραξη δημόσιας τάξης, εκπίπτοντας συνάμα και από το βουλευτικό αξίωμα, με το σκεπτικό ότι γράφοντας στα τουρκικά και αποκαλώντας τη μειονότητα τουρκική - δηλαδή εθνική- και όχι μουσουλμανική - δηλαδή θρησκευτική, όπως επισημαίνεται και στη Συνθήκη της Λωζάννης-, είχε την πρόθεση να σπείρει τη διχόνοια και να γεννήσει μίσος ανάμεσα στους Χριστιανούς και τους Μουσουλμάνους, δημιουργώντας αταξία. Το Εφετείο μείωσε την ποινή του σε χρηματικά μετατρέψιμη δεκαπεντάμηνη φυλάκιση, ενώ ο Άρειος Πάγος απέρριψε την αίτηση αναίρεσης.

Η Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Στρασβούργου (πρόγονος του ΕΔΔΑ) κατά την εξέταση της υπόθεσης, ενώ ξεκαθάρισε πως το ουσιώδες ζήτημα που κρινόταν ήταν εάν έχει υπάρξει παραβίαση του άρθρου 10 ΕΣΔΑ και συμφώνησε ομόφωνα πως πράγματι υπήρξε, εντούτοις απέρριψε την αίτηση ως απαράδεκτη λόγω μη εξάντλησης των εσωτερικών ένδικων μέσων. Το Δικαστήριο στη συνέχεια, αποδέχτηκε τα προλεγόμενα της Επιτροπής και επανέλαβε την απόφασή της. Το σκεπτικό του ήταν ότι παρόλο που η ουσία της υπόθεσης έγκειται στην παραβίαση του δικαιώματος της ελευθερίας έκφρασης, εντούτοις ο προσφεύγων δεν είχε κάνει καμία επισήμανση του δικαιώματος της Σύμβασης στα εθνικά δικαστήρια. Υπερασπίστηκε τον εαυτό του μόνο για το αδίκημα της διατάραξης της ειρήνης, και αν και τα εσωτερικά δικαιοδοτικά όργανα όφειλαν από μόνα τους να εξετάσουν το σύνολο της υπόθεσης υπό το πρίσμα της Σύμβασης, με τη παράλειψή του να δώσει και αυτή την οπτική συνεπάγεται ο «αποκλεισμός» εκ μέρους του της χρησιμοποίησης του επιχειρήματος του δικαιώματος της έκφρασης.

Το Δικαστήριο φάνηκε μετριοπαθές στο να λάβει μια απόφαση με σαφώς ισχυρή θέση υπέρ των δικαιωμάτων του προσφεύγοντα και των ορίων αυτών. Προκειμένου να κρατήσει ήπιους τόνους και μην επιθυμώντας να αναμειχθεί σε τόσο λεπτά κρατικά θέματα, αρκέστηκε στην αναγνώριση της παραβίαση του άρθρου 10, ως μια μορφή ηθικής αποζημίωσης, χωρίς να υιοθετήσει και ουσιαστικά την άποψή του, εμμένοντας σε «τυπολατρικά» διαδικαστικά ζητήματα, όπως είναι η προϋπόθεση της εξάντλησης των εσωτερικών ένδικων μέσων. Αντίθετη στάση, όμως, κράτησε στην υπόθεση *Jerusalem*¹⁰³, την οποία και θα δούμε παρακάτω

2.2 Το άρθρο 11: η ελευθερία του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι

Το άρθρο 11 προβλέπει «1. Παν πρόσωπον έχει δικαίωμα εις την ελευθερίαν του συνέρχεσθαι ειρηνικώς και εις την ελευθερίαν συναιτερισμού συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος ιδρύσεως μετ' άλλων συνδικάτων και προσχωρήσεως εις συνδικάτα επί σκοπώ προασπίσεως των συμφερόντων του. 2. Η άσκησις των δικαιωμάτων τούτων δεν επιτρέπεται να υπαχθή εις ετέρους περιορισμούς πέραν των υπό του νόμου προβλεπομένων και αποτελούντων αναγκαία μέτρα εν δημοκρατική κοινωνία, δια την εθνικήν ασφάλειαν, την δημοσίαν ασφάλειαν, την προάσπισιν της τάξεως και πρόληψιν του εγκλήματος, την προστασίαν της υγείας και της ηθικής, ή την προστασίαν των δικαιωμάτων και ελευθεριών τρίτων. Το παρόν άρθρον δεν απαγορεύει την επιβολήν νομίμων περιορισμών εις την άσκησιν των δικαιωμάτων τούτων υπό μελών των ενόπλων δυνάμεων της αστυνομίας ή των διοικητικών υπηρεσιών του Κράτους».

2.2.1 Δημόσιες Συναθροίσεις και θρησκεία

Το άρθρο 11 συνδέεται με την ελευθερία της θρησκείας όσον αφορά στις δημόσιες συναθροίσεις και τα οργανωτικά σχήματα. Το άρθρο 11 αποτελεί *lex specialis* σε σχέση με τα άρθρα 9 και 10, ωστόσο δεν εφαρμόζεται για όλες τις συναθροίσεις. Ειδικότερα, όσες αφορούν στενά θρησκευτικούς λόγους, εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 9, με τη μορφή της συλλογικής εκδήλωσης της θρησκείας. Έτσι προκύπτει από τη νομολογία του Δικαστηρίου.

¹⁰³ CASE OF JERUSALEM v. AUSTRIA (Αρ. προσφυγής 26958/95), JUDGMENT STRASBOURG 27 February 2001

Πρώτον, ο τόπος πραγματοποίησης της συνάθροισης δε τη χαρακτηρίζει άμεσα. Το ότι η συνάθροιση λαμβάνει χώρα σε λατρευτικό χώρο, δεν τη χαρακτηρίζει απαραίτητα και θρησκευτική¹⁰⁴.

Επίσης, οι δραστηριότητες θρησκευτικών συλλόγων δεν καλύπτονται από το άρθρο 9, αλλά από το άρθρο 11 της ΕΣΔΑ. Από τη νομολογία προκύπτει ότι το άρθρο 11 αποτελεί πεδίο προστασίας της ομαδικής εκδήλωσης της σκέψης, αλλά μόνο της ειρηνικής¹⁰⁵. Συνεπώς, οι δημόσιες συναθροίσεις δε συνάδουν με την εκδήλωση της θρησκείας. Αυτή πραγματοποιείται μέσω των παραδοσιακών τρόπων λατρείας, ιεροτελεστιών, διδασκαλίας και έκφρασης των καθηκόντων και εμπίπτει στο άρθρο 9. Από την άλλη πλευρά όμως, η συλλογική και δημόσια εκδήλωση της σκέψης προστατεύεται από το άρθρο 11, με την προϋπόθεση όμως αυτή να είναι ειρηνικής φύσεως.

2.3 Το άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου: το δικαίωμα στην εκπαίδευση

Το άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου ορίζει πως «Ουδείς δύναται να στερηθή του δικαιώματος όπως εκπαιδευθή. Παν Κράτος εν τη ασκήσει των αναλαμβανομένων υπ' αυτού καθηκόντων επί του πεδίου της μορφώσεως και της εκπαιδεύσεως θα σέβεται το δικαίωμα των γονέων όπως εξασφαλίζωσι την μόρφωσιν και εκπαιδευσιν ταύτην συμφώνως προς τας ιδίας αυτών θρησκευτικάς και φιλοσοφικάς πεποιθήσεις».

Ερωτήματα σχετικά με το σεβασμό των θρησκευτικών πεποιθήσεων των γονέων στην παροχή εκπαίδευσης των παιδιών τους, μπορεί να προκύψουν στο πλαίσιο του άρθρου αυτού. Στο πλαίσιο της διάταξης αυτής, «εκπαίδευση» σημαίνει «η όλη διαδικασία κατά την οποία, σε κάθε κοινωνία, οι ενήλικες προσπαθούν να διαβιβάσουν τις πεποιθήσεις τους, τον πολιτισμό και άλλες αξίες στους νέους », ενώ «η διδασκαλία αναφέρεται συγκεκριμένα στην μετάδοση της

¹⁰⁴ Υπόθεση Cisse, 09.04.2002

¹⁰⁵ Υπόθεση Ciraklar, Αρ. Προσφυγής 19601/92

γνώσης και της πνευματικής ανάπτυξη». Ο «σεβασμός» υποδηλώνει κάτι περισσότερο από απλή αναγνώριση ή ακόμα και ότι οι απόψεις ενός γονέα έχουν ληφθεί υπόψη, και αντ' αυτού υπονοείται κάποια θετική υποχρέωση στην πλευρά του κράτους»¹⁰⁶.

Το δικαίωμα για σεβασμό των θρησκευτικών και φιλοσοφικών πεποιθήσεων ανήκει στους γονείς του παιδιού και όχι στο ίδιο το παιδί ή σε κάθε σχολείο ή σε κάποια θρησκευτική ένωση. Ωστόσο, το καθήκον να τηρεί οποιεσδήποτε «πεποιθήσεις» των γονέων είναι εξαρτώμενο από το πρωταρχικό δικαίωμα του παιδιού να έχει πρόσβαση στην εκπαίδευση, και ως εκ τούτου η διάταξη δεν μπορεί να διαβαστεί κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να απαιτείται αναγνώριση στην επιθυμία ενός γονέα, για παράδειγμα, ότι το παιδί του να λάβει γενική απαλλαγή από τα μαθήματα του Σαββάτου για θρησκευτικούς λόγους¹⁰⁷.

Αυτές οι πεποιθήσεις μπορεί προφανώς να προκύψουν στο πλαίσιο του προγράμματος σπουδών, αλλά και το κράτος ενδιαφέρεται να εξασφαλίσει ορισμένα πραγματικά στοιχεία - συμπεριλαμβανομένων των πληροφοριών θρησκευτικής ή φιλοσοφικής φύσης, αφού αποτελούν μέρος του σχολικού προγράμματος- κι έτσι να υπερισχύσουν της επιθυμίας του γονέα¹⁰⁸. Η ουσία της διάταξης αυτής είναι «η διασφάλιση της πολυφωνίας και της ανοχής στη δημόσια εκπαίδευση και την απαγόρευση της κατήχησης». Στην υπόθεση Kjeldsen, Busk Madsen και Pedersen v. Δανίας οι γονείς είχαν αντιρρήσεις ως προς την παροχή σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης στα παιδιά τους. Σε ένα κρίσιμο μέρος της απόφασης, το οποίο ενσωματώνει το τρόπο με τον οποίο επιλύει τα αντικρουόμενα συμφέροντα του κράτους, των μαθητών και των γονέων τους, το Δικαστήριο διέκρινε μεταξύ της μετάδοσης της γνώσης ακόμη και ενός άμεσα ή έμμεσα θρησκευτικής ή φιλοσοφικής, και της διδασκαλίας, η οποία σκοπό έχει να ενσταλάξει μια συγκεκριμένη αξία ή φιλοσοφία, που μπορεί να μην υποστηρίζουν οι γονείς¹⁰⁹.

¹⁰⁶ Campbell and Cosans v. the United Kingdom, 25.02.1982, Series A no. 48, παρ 33 και 37 Valsamis v. Greece 1996-VI, 2312, παρ 27

¹⁰⁷ Martins Casimiro and Cerveira Ferreira v. Luxembourg (dec.), no. 44888/98, 27.04.1999

¹⁰⁸ Sluijs v. Belgium, Αρ. προσφυγής 17568/90, 09.09.1992

¹⁰⁹ The provision does not [...] permit parents to object to the integration of such teaching or education in the school curriculum, for otherwise all institutionalised teaching would run the risk of proving impracticable [...]

Ωστόσο, ένα σχολείο πρέπει να εξασφαλίζει ότι η εκπαίδευση παρέχεται κατά τρόπο αντικειμενικό, κριτικό και πλουραλιστικό. Η εκπαίδευση μέσω της κατήχησης δεν είναι θεμιτή κι αυτή είναι, που μπορεί να προσβάλει τις πεποιθήσεις των γονέων.

Ζητήματα εκπαίδευσης μπορούν επίσης να προκύψουν στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 9, αλλά η επίδραση της νομολογίας σύμφωνα με το άρθρο 1 του Πρωτοκόλλου Νο 1 ο τρόπος των εφαρμογών είναι σαφής. Η απαίτηση να λάβει ηθική και κοινωνική παιδείας στην απουσία οποιουδήποτε ισχυρισμού κατήχησης δεν οδηγούν σε παραβίαση του άρθρου 9. Περαιτέρω, ενώ η άρνηση χορήγησης γενικής απαλλαγής από την παρακολούθηση σχολείο το Σάββατο για θρησκευτικούς λόγους, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως σύνδεση με την εκδήλωση της πίστης. Καμία γενική απαλλαγή δε θα μπορούσε να αναγνωριστεί, η οποία θα μπορούσε να επηρεάσει δυσμενώς το δικαίωμα του παιδιού στην εκπαίδευση, ένα δικαίωμα που επικράτησε του δικαιώματος των γονέων να λαμβάνονται υπόψη οι θρησκευτικές τους πεποιθήσεις¹¹⁰.

2. Υποθέσεις ενώπιον του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

Στο κεφάλαιο αυτό, όπως και παραπάνω, θα γίνει αναφορά στις σημαντικότερες αποφάσεις, που εμπίπτουν στις διατάξεις του άρθρου 9 σε συνδυασμό με άλλα άρθρα της Σύμβασης. Είναι αλήθεια πως οι αποφάσεις Lautsi και S.A.S έπαιξαν μεγάλο ρόλο, ώστε να φανεί η κατεύθυνση του Δικαστηρίου και ποιο είναι το σκεπτικό του.

2.1 Cha'are Shalom ve Tsedek κατά Γαλλίας

Η προσφεύγουσα, μια εβραϊκή λειτουργική ένωση, διαμαρτυρήθηκε για τις γαλλικές αρχές, οι οποίες αρνήθηκαν να χορηγήσουν την απαιτούμενη άδεια για την πρόσβαση σε σφαγεία¹¹¹, με σκοπό την εκτέλεση τελετουργικής σφαγής, σύμφωνα με τις υπερ-ορθόδοξες θρησκευτικές επιταγές των μελών της ένωσης, για τους οποίους το κρέας δεν είναι kosher αν δεν

¹¹⁰ Martins Casimiro and Cerveira Ferreira v. Luxembourg, (27 April 1999).

¹¹¹ Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France (Application no. 27417/95)

είναι glatt¹¹². Υποστήριξε μεταξύ άλλων, ότι η απόρριψη της αίτησής της για έγκριση είχε παραβιάσει την ελευθερία της να εκδηλώνει τη θρησκεία της. Ισχυρίστηκε, επίσης, ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 14 (Απαγόρευση των διακρίσεων) της Σύμβασης, καθώς την εν λόγω άδεια έχει μόνο η Association consistoriale israélite de Paris – ACIP, στην οποία ανήκει η μεγάλη πλειοψηφία των Εβραίων στη Γαλλία. Το Δικαστήριο έκρινε ότι δεν υπήρξε παραβίαση του άρθρου 9 της Σύμβασης. Σύμφωνα με τη γνώμη δικαστηρίου, θα υπήρχε επέμβαση στο δικαίωμα της ελευθερίας να εκδηλώνει τη θρησκεία της, μόνο αν η παρανομία της εκτέλεσης τελετουργικής σφαγής είχε καταστήσει αδύνατη για τους υπερ-ορθόδοξους Εβραίους μέλη της οργάνωσης, να τρώνε κρέας από ζώα που σφάζονται με βάση τις θρησκευτικές επιταγές. Αλλά, δεδομένου ότι είχε δεν αποδείχθηκε ότι οι Εβραίοι που ανήκουν στην προσφεύγουσα ένωση, δε θα μπορούσαν να έχουν glatt κρέας, ή ότι η προσφεύγουσα ένωση δεν θα μπορούσε να τους προμηθεύσει με αυτό καταλήγοντας σε συμφωνία με την ACIP, προκειμένου να είναι σε θέση να συμμετάσχουν σε τελετουργικές σφαγές, το Δικαστήριο έκρινε ότι η άρνηση της έγκρισης άδειας δεν συνιστά παρέμβαση στην προσφεύγουσα ένωση του δικαιώματος στην ελευθερία να εκδηλώνει τη θρησκεία της. Το Δικαστήριο έκρινε ότι δεν υπήρξε παραβίαση του άρθρου 9 της Σύμβασης, σε συνδυασμό με το άρθρο 14 (απαγόρευση των διακρίσεων) στην παρούσα υπόθεση.

2.2 Lautsi κατά Ιταλίας

Η συγκεκριμένη απόφαση αποτελεί πολύ σημαντική για την εξέλιξη της νομολογίας του ΕΔΔΑ¹¹³. Πιο συγκεκριμένα, τα παιδιά της αιτούσας παρακολουθούσαν ένα δημόσιο σχολείο όπου όλες οι τάξεις είχαν σταυρό στον τοίχο, κάτι το οποίο θεώρησε αντίθετα προς την αρχή της εκκοσμίκευσης, με την οποία θέλησε να αναθρέψει τα παιδιά της. Κατά τη διάρκεια συνάντησης

¹¹² Σύμφωνα με τον ιουδαϊσμό, κρέας που έχει προέλθει από σφαγμένο ζώο δε μπορεί να είναι glatt, αν φανεί σε εξέταση των πνευμόνων του ζώου ότι είχε το παραμικρό πρόβλημα.

¹¹³ Temperman J (ed.), *The Lautsi Papers: Multidisciplinary Reflections on Religious Symbols in the Public School Classroom*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden-Boston, 2012, p. 93-112

<http://www.ejiltalk.org/a-comment-on-lautsi/#more-3161>

των διοικητών του σχολείου, ο σύζυγος της αιτούσας έθεσε το ζήτημα της παρουσίας των θρησκευτικών συμβόλων στο αίθουσες διδασκαλίας, αναφέροντας ιδιαίτερα τους σταυρούς, και ρώτησε αν θα έπρεπε να αφαιρεθούν. Μετά από απόφαση των διοικητών του σχολείου να κρατήσουν τα θρησκευτικά σύμβολα στις αίθουσες διδασκαλίας, η προσφεύγουσα ξεκίνησε διοικητική διαδικασία και παραπονέθηκε ιδιαίτερα, χωρίς επιτυχία, για την παραβίαση της αρχής της εκκοσμίκευσης. Η τελευταία κατήγγειλε ενώπιον του Δικαστηρίου ότι η έκθεση του σταυρού στο δημόσιο σχολείο, όπου παρακολουθούσαν τα παιδιά της ήταν κατά παράβαση του άρθρου 9 (ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας) 1 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και του άρθρου 2 (δικαίωμα στην εκπαίδευση) του Πρωτοκόλλου Νο 1 της Σύμβασης¹¹⁴.

Με την απόφαση του τμήματος μείζονος συνθέσεως, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων έκρινε ότι υπήρξε παραβίαση του Άρθρου 2 (δικαίωμα στην εκπαίδευση) του Πρωτοκόλλου Νο 1, και ότι δεν ανακύπτει θέμα στα πλαίσια του άρθρου 9 (ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας) της Σύμβασης. Διαπίστωσε ιδίως, ότι το ζήτημα των θρησκευτικών συμβόλων στις σχολικές αίθουσες ήταν, κατ' αρχήν, ένα θέμα που εμπίπτει στο πεδίο διακριτικής ευχέρειας του κράτους - ιδιαίτερα καθώς δεν υπήρχε ευρωπαϊκή συναίνεση όσον αφορά το ζήτημα αυτό. Το γεγονός ότι η ύπαρξη του εσταυρωμένου στις σχολικές αίθουσες στην Ιταλία αφορά στην επικρατούσα θρησκεία δεν ήταν από μόνη της αρκετή, για να υποδηλώσει μια διαδικασία κατήχησης. Εξάλλου, η παρουσία του Εσταυρωμένου δεν συσχετίστηκε με την υποχρεωτική διδασκαλία του χριστιανισμού και δεν υπήρχε ένδειξη ότι οι αρχές δεν είχαν ανοχή σε μαθητές που πίστευαν σε άλλες θρησκείες, ήταν μη-πιστοί ή που πίστευαν σε μη θρησκευτικές φιλοσοφικές πεποιθήσεις¹¹⁵. Τέλος, διατηρήθηκε το δικαίωμα στην ως γονέας να διαφωτίσει και να συμβουλευεί τα παιδιά της και να τα καθοδηγήσει σε μια πορεία, σύμφωνα με τις δικές της φιλοσοφικές πεποιθήσεις.

¹¹⁴ CASE OF LAUTSI AND OTHERS v. ITALY (Application no. 30814/06)

¹¹⁵ <http://ojlr.oxfordjournals.org/content/3/1/2.full>

2.3 S.A.S κατά Γαλλίας

Επίσης, μια πολύ σημαντική απόφαση του ΕΔΔΑ κι η οποία άλλωστε ήταν μεταξύ των αφορμών για την εκπόνηση αυτής της εργασίας. Η υπόθεση αφορούσε στην καταγγελία μιας Γαλλίδας υπηκόου, η οποία είναι εν ενεργεία μουσουλμάνα, ότι δεν της επιτρέπεται πλέον να φοράει τη μπούρκα¹¹⁶ σε δημόσιους χώρους μετά την έναρξη ισχύος, στις 11 Απριλίου 2011, του νόμου που απαγορεύει την απόκρυψη του προσώπου ενός ατόμου σε δημόσιους χώρους¹¹⁷. Η προσφεύγουσα είναι αφοσιωμένη μουσουλμάνα και ισχυρίστηκε ότι φορούσε τη μπούρκα και νικάμπ, σύμφωνα με τη θρησκευτική της πίστη, τον πολιτισμό της και τις προσωπικές της πεποιθήσεις. Τόνισε, επίσης, ότι ούτε ο σύζυγός της, ούτε οποιοδήποτε άλλο μέλος της οικογένειάς της άσκησε πίεση πάνω της, για να ντυθεί με αυτόν τον τρόπο. Η προσφεύγουσα προσέθεσε ότι φόρεσε το νικάμπ σε δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους, αλλά όχι συστηματικά. Ήταν, επομένως ικανοποιημένη στο να μη φοράει το νικάμπ σε ορισμένες περιπτώσεις, αλλά ήθελε να είναι σε θέση να το φορέσει, όταν επέλεγε να το πράξει. Τέλος, στόχος της ήταν να μην ενοχλήσει τους άλλους, αλλά να αισθάνεται εσωτερική ειρήνη. Το Δικαστήριο έκρινε ότι δεν υπήρξε παραβίαση του άρθρου 8 (δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής), καθώς και παραβίαση του άρθρου 9 (δικαίωμα στο σεβασμό της ελευθερίας της σκέψης, συνείδησης και θρησκείας) της Σύμβασης¹¹⁸. Ο σεβασμός της «συνύπαρξης» είναι ένας θεμιτός σκοπός για το συγκεκριμένο μέτρο και ιδίως δεδομένου ότι το κράτος είχε πολλά περιθώρια διακριτικής ευχέρειας όσον αφορά αυτό το γενικό ζήτημα της πολιτικής- με απόψεις υποστηρίζοντας ή κατακρίνοντας το μέτρο, το Δικαστήριο έκρινε πως η απαγόρευση που επιβλήθηκε με τον νόμο της 11ης Οκτωβρίου 2010 δεν παραβιάζει τη Σύμβαση. Το Δικαστήριο έκρινε επίσης ότι δεν υπήρξε παραβίαση του άρθρου 14 της Σύμβασης σε συνδυασμό με τα άρθρα 8 ή 9. Η απαγόρευση που επιβλήθηκε με τον νόμο της 11ης Οκτωβρίου 2010 κατά γενική ομολογία είχε συγκεκριμένες αρνητικές συνέπειες για την κατάσταση των μουσουλμάνων

¹¹⁶ http://www.lemonde.fr/les-decodeurs/article/2015/06/11/niqab-hijab-burqa-des-voiles-et-beaucoup-de-confusions_4651970_4355770.html?utm_campaign=Echobox&utm_medium=Social&utm_source=Facebook

¹¹⁷ <http://www.gouvernement.fr/observatoire-de-la-laicite>

¹¹⁸ S.A.S v France. Application Number: 43835/11

γυναικών που, για θρησκευτικούς λόγους, ήθελαν να φορούν τη μπούρκα στο κοινό¹¹⁹. Ωστόσο, το μέτρο είχε μια αντικειμενική και εύλογη αιτιολόγηση, σύμφωνα με το Δικαστήριο.

2.4 Eweida and Chaplin κατά Ηνωμένου Βασιλείου

Οι δύο προσφεύγουσες - μια υπάλληλος της British Airways και μια νοσοκόμα γηριατρικής αντίστοιχα – είναι θρησκευόμενες Χριστιανές¹²⁰. Παραπονέθηκαν ειδικότερα ότι οι εργοδότες τους τοποθετούσαν περιορισμούς στην εμφάνισή τους, λόγω του ότι έφεραν σταυρούς γύρω από το λαιμό τους κατά τη διάρκεια της εργασίας, και ισχυρίστηκαν ότι το εσωτερικό δίκαιο δεν ήταν επαρκές για την προστασία του δικαιώματός τους να εκδηλώνουν τη θρησκεία τους. Το Δικαστήριο έκρινε ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 9 όσον αφορά την πρώτη αιτούσα, και καμία παραβίαση του άρθρου 9 μόνο του ή σε συνδυασμό με το άρθρο 14, όσον αφορά τη δεύτερη. Δεν θεωρούν ότι η έλλειψη ρητής προστασίας στο δίκαιο του Ηνωμένου Βασιλείου για τη ρύθμιση της θρησκευτικής ενδυμασίας ή των συμβόλων στο χώρο εργασίας στην ίδια σήμαινε ότι το δικαίωμα να εκδηλώνουν θρησκεία παραβιάστηκε, δεδομένου ότι τα θέματα αυτά θα μπορούσαν να θεωρηθούν από τα εγχώρια δικαστήρια στο πλαίσιο των διακρίσεων που ασκήθηκαν εις βάρος τους. Στην περίπτωση της πρώτης προσφεύγουσας, το Δικαστήριο έκρινε ότι από τη μία πλευρά ήταν η επιθυμία της προσφεύγουσας να εκδηλώνει τις θρησκευτικές πεποιθήσεις της. Από την άλλη πλευρά της ήταν η επιθυμία του εργοδότη να προβάλει μια συγκεκριμένη εταιρική εικόνα. Ενώ ο στόχος αυτός ήταν αναμφίβολα νόμιμος, τα εθνικά δικαστήρια του απέδωσαν ιδιαίτερο βάρος. Όσον αφορά τη δεύτερη προσφεύγουσα, τη σημασία που έχει για να της επιτραπεί να φορά το σταυρό της εμφανώς στην εργασία κρίθηκε σε μεγάλο βαθμό στο θέμα της ισορροπίας και ιδιαίτερα λόγω της φύσης της εργασίας της δεύτερης σε κλινική.

¹¹⁹ <http://www.ejiltalk.org/sas-v-france-does-anything-remain-of-the-right-to-manifest-religion/>

¹²⁰ f Eweida and Others v. the United Kingdom (application nos. 48420/10, 59842/10, 51671/10 and 36516/10)

2.5 Ebrahimian κατά Γαλλίας

Η υπόθεση αυτή αφορούσε στην απόφαση να μην ανανεωθεί η σύμβαση εργασίας μιας κοινωνικού λειτουργού σε νοσοκομείο, λόγω της άρνησης της να σταματήσει να φοράει τη μουσουλμανική μαντίλα¹²¹. Η αιτούσα παραπονέθηκε ότι η απόφαση να μην ανανεώσει τη σύμβασή της ως κοινωνική λειτουργός προσέβαλε το δικαιώμά της στην ελευθερία να εκδηλώνει τη θρησκεία της. Το Δικαστήριο έκρινε ότι δεν υπήρξε παραβίαση του άρθρου 8, κρίνοντας ότι οι γαλλικές αρχές δεν είχαν υπερέβη το περιθώριο εκτιμήσεώς τους κρίνοντας ότι δεν υπήρχε δυνατότητα να συμβιβάσουν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις της αιτούσας με την υποχρέωση να απέχει από την εκδήλωσή τους, και να αποφασίσει να δώσει προτεραιότητα στην ανάγκη για ουδετερότητα και αμεροληψία του κράτους. Το Δικαστήριο επισήμανε ειδικότερα ότι φορώντας το πέπλο εκλαμβάνονταν από τις αρχές ως επιδεικτική εκδήλωση της θρησκείας που ήταν ασυμβίβαστη με την απαίτηση της ουδετερότητας των δημοσίων υπαλλήλων κατά την εκπλήρωση των καθηκόντων τους. Η προσφεύγουσα είχε διαταχθεί να τηρεί την αρχή της εκκοσμίκευσης, κατά την έννοια του άρθρου 1 του γαλλικού Συντάγματος και η απαίτηση της ουδετερότητας απορρέει από την εν λόγω αρχή. Η αναγκαιότητα της προστασίας των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων - που είναι, ο σεβασμός για τη θρησκεία του καθενός – αποτέλεσε τη βάση του σκεπτικού της απόφασης αυτής

2.6 Muller και άλλοι κατά Ελβετίας

Οι προσφεύγοντες πραγματοποίησαν μια έκθεση σύγχρονης τέχνης η οποία περιελάμβανε τρεις σεξουαλικούς πίνακες που απεικονίζουν σοδομισμό και σεξ με ζώα. Η έκθεση ευρέως διαφημίστηκε και ήταν ανοικτή σε όλους, χωρίς καμία επιβάρυνση για την είσοδο σε αυτή. Ο κατάλογος, ειδικά τυπωμένος για την πρόσκληση στην έκθεση, περιείχε φωτογραφικές αναπαραγωγές των έργων ζωγραφικής. Την ημέρα της επίσημης έναρξης, ο κύριος εισαγγελέας κατέθεσε προσφυγή ζητώντας οι πίνακες να καταστραφούν με την αιτιολογία ότι ήταν άσεμνοι. Μετά την ποινική διαδικασία, τα έργα ζωγραφικής κατασχέθηκαν και οι αιτούντες έπρεπε να καταβάλλουν πρόστιμο. Οι πίνακες αργότερα επιστράφηκαν.

¹²¹ Ebrahimian v. France (application no. 64846/11)

Σύμφωνα με το ΕΔΔΑ, η καταδίκη των προσφευγόντων και η προσωρινή κατάσχεση των έργων ζωγραφικής συνιστά περιορισμό του δικαιώματος στην ελευθερία της έκφρασης (άρθρο 10), που προβλέπεται από το νόμο και αποσκοπεί στο νόμιμο σκοπό της προστασίας των ηθών και των δικαιωμάτων των άλλων. Επίμαχο θέμα ήταν αν η επιβολή του προστίμου και η προσωρινή κατάσχεση των έργων ζωγραφικής ήταν «αναγκαία σε μια δημοκρατική κοινωνία»¹²².

2.7 Magyar Keresztény Mennonita Egyház και άλλοι κατά Ουγγαρίας

Οι προσφεύγοντες είναι διάφορες θρησκευτικές κοινότητες. Πριν από την έγκριση ενός νέου νόμου για την Εκκλησία, ο οποίος τέθηκε σε ισχύ το Ιανουάριο του 2012, οι θρησκευτικές κοινότητες ήταν εγγεγραμμένοι ως εκκλησίες στην Ουγγαρία και λάμβαναν χρηματοδότηση από το κράτος. Σύμφωνα με το νέο νόμο, όμως, μόνο ένας αριθμός αναγνωρισμένων εκκλησιών συνέχισαν να λαμβάνουν χρηματοδότηση. Όλες οι άλλες θρησκευτικές κοινότητες, συμπεριλαμβανομένων των προσφευγουσών, έχασαν την ιδιότητά τους ως εκκλησίες, αλλά ήταν ελεύθερες να συνεχίσουν τις θρησκευτικές τους δραστηριότητες ως ενώσεις. Μετά από απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου, η οποία έκρινε ορισμένες διατάξεις του νόμου αντισυνταγματικό, θρησκευτικές κοινότητες, όπως οι αιτούντες, θα μπορούσαν να συνεχίσουν να λειτουργούν και να αναφέρονται στους εαυτούς τους ως εκκλησίες. Ωστόσο, ο νόμος συνέχισε να εφαρμόζει το μέτρο που απαιτείται για τις κοινότητες να εγγράφονται στο Κοινοβούλιο ως ενσωματωμένες εκκλησίες, αν ήθελαν να ανακτήσουν τα νομισματικά και φορολογικά πλεονεκτήματα, που απολάμβαναν προηγουμένως. Οι προσφεύγουσες παραπονούνται για τη διαγραφή τους βάσει του νέου νόμου και της διακριτικής εκ νέου καταχώρισής τους στη λίστα με τις εκκλησίες. Το Δικαστήριο έκρινε ότι η διαγραφή των αιτούντων συνιστά προσβολή των δικαιωμάτων τους σύμφωνα με τα άρθρα 9 και 11 της Σύμβασης. Ήταν αναμφισβήτητο ότι αυτή παρέμβαση είχε βάση της το νόμο του 2011. Το Δικαστήριο ήταν έτοιμο να δέχθει ότι το μέτρο θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι υπηρετεί το θεμιτό στόχο της την πρόληψη αναταραχών και της εγκληματικότητας για τους σκοπούς του άρθρου 11. Ωστόσο, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το μέτρο που επιβλήθηκε από το νόμο του 2011 δεν

¹²² Müller and ors v Switzerland (App No 10737/84 (A/133))

ήταν «αναγκαίο σε μια δημοκρατική κοινωνία» και Ως εκ τούτου, έκρινε ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 11 σε συνδυασμό με το άρθρο 9 της Σύμβασης¹²³.

2.8 Μάρτυρες του Ιεχωβά της Μόσχας κατά Ρωσίας

Οι προσφεύγοντες ήταν η θρησκευτική κοινότητα των Μαρτύρων του Ιεχωβά της Μόσχας και τέσσερις τα μέλη της κοινότητας¹²⁴. Παραπονήθηκαν ιδίως για τη διάλυση της κοινότητας; και την απαγόρευση των δραστηριοτήτων της, και για την άρνηση από τις ρωσικές αρχές να εγγραφεί ξανά η οργάνωσή τους. Επίσης, κατήγγειλαν την υπερβολικά μεγάλη διαδικασία διάλυσης της οργάνωσης. Το Δικαστήριο επισήμανε, μεταξύ άλλων, ότι η απόφαση των ρωσικών δικαστηρίων να διαλυθεί η κοινότητα και να απαγορευτεί τις δραστηριότητές της είχε ως αποτέλεσμα την αδυναμία της να ασκήσει το το δικαίωμα να κατέχουν ή να νοικιάσουν ακίνητο, της διατήρησης τραπεζικών λογαριασμών, να προσλαμβάνουν υπαλλήλους και να διασφαλίζουν την ένδικη προστασία της κοινότητας, των μελών της και των περιουσιακών της στοιχείων. Η απόφαση αυτή είχε με βάση το θρησκευτικό νόμο και είχε ως αιτιολογία την προστασία της υγείας και τα δικαιώματα των άλλων. Ωστόσο, αφού εξέτασε λεπτομερώς το επιχειρήματα των ρωσικών αρχών, συμπεριλαμβανομένων των εθνικών δικαστηρίων, το Δικαστήριο έκρινε ότι η απόφαση για τη διάλυση της κοινότητας δεν βασιζόταν σε μια κατάλληλη πραγματική βάση. Ως εκ τούτου, το Δικαστήριο έκρινε ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 9 της Σύμβασης σε συνδυασμό με το άρθρο 11 (ελευθερία του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι), κρίνοντας ότι η διάλυση της κοινότητας ήταν υπερβολικά σοβαρή και δυσανάλογη σε σχέση με τον επιδιωκόμενο νόμιμο σκοπό από τις αρχές. Οι αρχές της Μόσχας δεν ενήργησαν με καλή πίστη και παραμέλησαν την αρχή της ουδετερότητας και της αμεροληψίας.

¹²³ Magyar Keresztény Mennonita Egyház and Others v. Hungary (application nos. 70945/11, 23611/12, 26998/12, 41150/12, 41155/12, 41463/12, 41553/12, 54977/12 and 56581/12)

¹²⁴ Jehovah's Witnesses of Moscow v. Russia (application no. 302/02)

2.9 Jerusalem κατά Αυστρίας

Η αιτούσα ήταν μέλος του Δημοτικού Συμβουλίου της Βιέννης. Κατά τη διάρκεια μιας ομιλίας, αναφέρθηκε στις επιδοτήσεις μια ένωσης, που βοηθά γονείς των παιδιών, τα οποία έχουν εμπλακεί σε αιρέσεις. Κατά τη διάρκεια της ομιλίας είπε ότι οι αιρέσεις εμφανίζουν «φασιστικές τάσεις». Στη συνέχεια, μίλησε για μια οργάνωση που ονομάζεται IPM, την οποία και ανέφερε ως φασιστική. Η IPM είχε πρόσφατα συνεργαστεί με το Αυστριακό Λαϊκό Κόμμα για την πολιτική για τα ναρκωτικά και η προσφεύγουσα την επέκρινε. Η IPM άσκησε προσφυγή ζητώντας την καταδίκη της προσφεύγουσας να μην επαναλάβει τη δήλωσή της ότι ήταν μια αίρεση- σέκτα και να υποχρεωθεί να ανακαλέσει τη δήλωση, που είχε ήδη γίνει. Η αιτούσα υποστήριξε ότι η δήλωση της ήταν μια αξιολογική κρίση και όχι μια δήλωση γεγονότος. Επιπλέον, είπε, αν γίνει δεκτό ότι είναι μια δήλωση γεγονότος, θα μπορούσε να αποδειχθεί η αλήθεια της. Ωστόσο, η προσφεύγουσα καταδικάστηκε. Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι τα αυστριακά δικαστήρια κακώς δέχτηκε τις επίμαχες δηλώσεις ως δηλώσεις γεγονότος και δεν επιτράπηκε στην προσφεύγουσα να χορηγήσει αποδεικτικά στοιχεία για το αντίθετο. Οι δηλώσεις της αντανακλούν δίκαιο σχόλιο για θέματα δημόσιου ενδιαφέροντος και θα έπρεπε να είχε θεωρηθεί ως αξιολογική κρίση. Ωστόσο, ακόμη και μια αξιολογική κρίση χωρίς καμία πραγματική βάση μπορεί να είναι υπερβολική. Το ερώτημα παραμένει, ως εκ τούτου, αν υπήρχε τέτοια βάση. Το Δικαστήριο έκρινε το γεγονός ότι της αρνήθηκαν την ευκαιρία να αποδείξει ότι οι δηλώσεις αποτελούσαν ένα δίκαιο σχόλιο και ως εκ τούτου η εντολή ανήλθε σε δυσανάλογη παρέμβαση στο δικαίωμά της στην ελευθερία της έκφρασης και άρα υπήρξε παραβίαση του άρθρου 10¹²⁵.

2.10 Murphy κατά Ιρλανδίας

Ο αιτών, ένας πάστορας του Irish Faith Centre, είχε υποβάλει μια διαφήμιση ανακοινώνοντας την προβολή ενός βίντεο για την απόδειξη της ανάστασης του Ιησού από τη Ναζαρέτ για τη μετάδοση στις αρχές του 1995. Ωστόσο, η Ανεξάρτητη Επιτροπή Ραδιοτηλεόρασης (IRCTC) απαγόρευσε στον ραδιοτηλεοπτικό οργανισμό με την αιτιολογία ότι αποτελούσε «θρησκευτική διαφήμιση» η οποία, στην Ιρλανδία, απαγορεύεται από το νόμο. Η

¹²⁵ Jerusalem v. Austria, Application No. 26958/95

απόφαση αυτή επιβεβαιώθηκε κατ'έφεση. Ο νόμος αργότερα τροποποιήθηκε ώστε να καταστεί δυνατή η μετάδοση των προκηρύξεων για το γεγονός «ότι κάθε εκδήλωση ή τελετή που σχετίζεται με κάποια συγκεκριμένη θρησκεία θα λάβει χώρα»¹²⁶.

Το Δικαστήριο έκρινε ότι οι περιορισμοί στην ελευθερία της έκφρασης θα πρέπει να ερμηνεύονται στενά. Ωστόσο, όταν το αντικείμενο της έκφρασης αφορά στην ηθική και τα θρησκευτικά πιστεύω θα πρέπει να υπάρχουν κάποιοι περιορισμοί¹²⁷. Τέλος, το Δικαστήριο κατέληξε πως ορθά το Κράτος σε τέτοια θέματα, δεδομένων των περιστατικών, επενέβη κι έτσι δεν υπήρξε παραβίαση του άρθρου 10¹²⁸.

¹²⁶ Murphy v. Ireland, Application No. 44179/98

¹²⁷ Freedom of expression constitutes one of the essential foundations of a democratic society. [H]owever, the exercise of that freedom carries with it duties and responsibilities. Amongst them, in the context of religious beliefs, is the general requirement to ensure the peaceful enjoyment of the [right to freedom of religion] to the holders of such beliefs including a duty to avoid as far as possible an expression that is, in regard to objects of veneration, gratuitously offensive to others and profane (para. 65)

¹²⁸ a provision allowing one religion, and not another, to advertise would be difficult to justify and that a provision which allowed the filtering by the State or any organ designated by it, on a case by case basis, of unacceptable or excessive religious advertising would be difficult to apply fairly, objectively and coherently. (para. 77)

Μέρος II: Ζητήματα περιορισμού του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας και προκλήσεις

Κεφάλαιο Α: Περιορισμοί και Διακρίσεις

1. Άρθρο 9 (2): Περιορισμοί

Η δεύτερη παράγραφος του άρθρου 9 προβλέπει όρους υπό τους οποίους το δικαίωμα εκδήλωσης της θρησκείας ή των πεποιθήσεων μπορούν να υποστούν περιορισμούς. Η πρώτη παράγραφος είναι ένα απόλυτο δικαίωμα, από το οποίο δεν μπορεί να υπάρξει παρέκκλιση, ενώ το δεύτερο εδάφιο, θεωρείται ως ειδικό δικαίωμα, από το οποίο τα συμβαλλόμενα κράτη μπορούν να παρεκκλίνουν υπό συγκεκριμένες συνθήκες. Σε σχέση με ό, τι έχει ήδη επισημανθεί, δεν πρέπει να ξεχνάμε τη διάκριση μεταξύ *forum internum* και *forum externum*¹²⁹. Έτσι, το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι το άρθρο 9 προστατεύει πρωτίστως τη σφαίρα των προσωπικών πεποιθήσεων και θρησκευτικών πεποιθήσεων και αναφέρθηκε στο *forum internum*.

Η νομολογία του Δικαστηρίου δεν θέτει υπό αμφισβήτηση το δικαίωμα του ατόμου να έχει μια θρησκεία, αλλά οι όλοι προβληματισμοί προέρχονται από το δεύτερο εδάφιο του άρθρου, όπου το Δικαστήριο καλείται να καθορίσει αν ο περιορισμός να εκδηλώνει κανείς τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις του από τις κρατικές αρχές μπορεί να δικαιολογηθεί ή όχι. Κατά συνέπεια, το Δικαστήριο επανέλαβε στην υπόθεση *Κοκκινάκης* ότι το άρθρο 9 δεν μπορεί παρά να υπόκειται σε περιορισμούς όσον αφορά τον τρόπο εκδήλωσης του δικαιώματος¹³⁰. Λέγοντας αυτό, το Δικαστήριο αναγνωρίζει ότι σε μια δημοκρατική κοινωνία, όπου συνυπάρχουν πολλές

¹²⁹ Forum internum protects the sphere of personal belief and religious creeds, right as guaranteed for in article 9.1. Forum internum is inviolable and absolute which cannot be limited or derogated from. State interference is not justified in any circumstances. 27 Forum externum is not an absolute right and can therefore be subjected to limitations. The second paragraph of article 9 regulates the forum externum where the freedom to manifest religion or belief is protected and at the same times the conditions under which the manifestation can be subjected to limitations.

¹³⁰ *Kokkinakis v. Greece*, (Αρ. προσφυγής 14307/88), 25.05.1993

θρησκείες, κρίνονται αναγκαστικοί οι περιορισμοί, για να εξασφαλίσει την ύπαρξη των διαφόρων ομάδων και για να διαβεβαιώσει ότι οι πεποιθήσεις του καθενός προστατεύονται¹³¹.

Καθορίζονται τρεις προϋποθέσεις στο άρθρο 9¹³², που πρέπει να πληρούνται προκειμένου να δικαιολογηθούν ενδεχόμενοι περιορισμοί. Το περιθώριο εκτιμήσεως, όπως θα δούμε παρακάτω, χορηγείται στα κράτη μέρη σε σχέση με την ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας και το ΕΔΔΑ αναγνωρίζει ότι τα κράτη μπορούν να καθορίσουν κατά πόσον και σε ποιο βαθμό ο περιορισμός είναι απαραίτητος, αλλά το περιθώριο αυτό μπορεί να υπόκειται σε ευρωπαϊκή εποπτεία.

Είναι αναγκαίο να αποσαφηνιστεί ο όρος «νόμος». Το ΕΔΔΑ έχει σε πολλές υποθέσεις προσπαθήσει να αποσαφηνίσει τι εννοεί με τον όρο και τον έχει ερμηνεύσει ευρέως. Το Δικαστήριο έχει αποφανθεί ότι κατανοούσε πάντα το «νόμο» στην ουσιαστική, αλλά και στη μη τυπική έννοια του όρου. Η έννοια του «νόμου» μπορεί να σημαίνει όλη την ισχύουσα νομοθεσία, από καταστατικά, κανονισμούς ή τη νομολογία και τις διεθνείς συμβάσεις, που εφαρμόζονται στην εσωτερική έννομη τάξη¹³³. Το Δικαστήριο διευκρίνισε, επίσης, ότι είναι σημαντικό να διασφαλιστεί ότι ο όρος περιλαμβάνει επίσης άγραφους νόμους, προκειμένου να συμπεριλάβει τα κράτη που έχουν κοινό σύστημα δικαίου, όπου η νομολογία αποτελεί την κύρια πηγή του νόμου. Εντός του Ευρωπαϊκού πλαισίου, το ΕΔΔΑ καθιέρωσε δύο προϋποθέσεις, που πρέπει να πληρούνται, προκειμένου να ικανοποιούν την «προβλεπόμενη από το νόμο» απαίτηση. Πρώτον, ο εν λόγω νόμος πρέπει να είναι αρκετά προσιτός, έτσι ώστε οι πολίτες να μπορούν να έχουν μια ένδειξη για το ότι ο νομικός κανόνας εφαρμόζεται σε μια δεδομένη περίπτωση. Δεύτερον, το Δικαστήριο έκρινε ότι ένας κανόνας δεν μπορεί να θεωρηθεί ως νόμος.

¹³¹ «...freedom of thought, conscience and religion is one of the foundations of a "democratic society" within the meaning of the Convention. It is, in its religious dimension, one of the most vital elements that go to make up the identity of believers and their conception of life, but it is also a precious asset for atheists, agnostics, sceptics and the unconcerned. The pluralism indissociable from a democratic society, which has been dearly won over the centuries, depends on it»

¹³² [...] προβλέπονται από το νόμο και είναι αναγκαίοι σε μια δημοκρατική κοινωνία[...], για νόμιμους σκοπούς (δημόσια ασφάλεια κτλ)

¹³³ Leyla Sahin v. Turkey, (Αρ. Προσφυγής 44774/98), [GC], 10.11.2005, παρ 88

Ο νόμος πρέπει να διατυπώνεται με επαρκή σαφήνεια, έτσι ώστε να επιτρέπει στον πολίτη να ρυθμίζει τις συμπεριφορές του¹³⁴.

Στην υπόθεση του Κοκκινάκη, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι είναι αναπόφευκτο ότι η διατύπωση πολλών νόμων των κρατών θα αποκτήσουν απόλυτη ακρίβεια με τον καιρό. Στο θέμα αυτό, το Δικαστήριο συμφώνησε με την Κυβέρνηση ότι η ύπαρξη ενός νομικού οργάνου, το οποίο συνέταξε εγχώρια νομολογία, η οποία συμπήρωσε νομικές διατάξεις, ήταν επαρκής. Στην υπόθεση *Hasan and Chaush v. Bulgaria*, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι η παρέμβαση στην εσωτερική οργάνωση της μουσουλμανικής κοινότητας και της θρησκευτικής ελευθερίας των προσφεγγόντων ήταν κατά παράβαση του άρθρου 9, διότι το κριτήριο, που προβλέπεται από το νόμο δεν πληρούται. Στην υπόθεση αυτή, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι η παρέμβαση δεν κοινοποιήθηκε σε όσους επηρεάζονται άμεσα από αυτή και ότι οι αποφάσεις αυτές δεν διέθεταν το απαραίτητο σκεπτικό και δεν πληρούν τις απαιτήσεις της σαφήνειας και προβλεψιμότητας και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η προϋπόθεση δεν καλύφθηκε¹³⁵.

Η δεύτερη προϋπόθεση, που πρέπει να πληρούνται προκειμένου να δικαιολογήσει τον περιορισμό της ελευθερίας της θρησκείας είναι ότι πρέπει να επιδιώκει θεμιτό σκοπό. Περιορισμοί στο δικαίωμα, που προβλέπονται από τη σύμβαση μπορούν να υιοθετηθούν, προκειμένου να προστατευθεί η δημόσια ασφάλεια, η δημόσια τάξη, η υγεία, η ηθική, καθώς και η προστασία των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των άλλων. Πολύ συχνά το ΕΔΔΑ διατυπώνει μια επιφανειακή ανάλυση αυτής της προϋπόθεσης και τείνει να αποδεχθεί παρά να εξετάσει το σκοπό, που επικαλούνται τα κράτη, για να δικαιολογήσουν τους περιορισμούς¹³⁶. Το ΕΔΔΑ έχει κρίνει ότι τα κράτη έχουν «το δικαίωμα να επαληθεύσουν κατά πόσο η ένωση που

¹³⁴ «θα πρέπει να είναι σε θέση - εν ανάγκη με τις κατάλληλες συμβουλές - να προβλέπει, σε ένα βαθμό που είναι λογικές για τις περιστάσεις, τις συνέπειες που μπορεί να προκύψουν από μια συγκεκριμένη δράση »

¹³⁵ *Hasan and Chaush v. Bulgaria* (Αρ. προσφυγής 30985/96), 26.10. 2000, παρ 86

¹³⁶ M.Taylor Paul, *Freedom of Religion, UN and European Human Rights Law and Practice*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, p. 302.

διεξάγεται, φαινομενικά με σκοπό την άσκηση των θρησκευτικών της στόχων, έχει δραστηριότητες επιζήμιες για τον πληθυσμό ή τη δημόσια ασφάλεια»¹³⁷.

Έπειτα, στην υπόθεση Σαχίν, το Δικαστήριο αναφέρθηκε στην προηγούμενη του νομολογία σχετικά με το θέμα της μαντίλας και δήλωσε ότι σε μια δημοκρατική κοινωνία, το κράτος δικαιούται να θέτει περιορισμούς σχετικά με τη χρήση της μουσουλμανικής μαντίλας, αν θα μπορούσε να εξακριβώσει ότι ήταν ασυμβίβαστη με τον επιδιωκόμενο σκοπό της προστασίας των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων, τη δημόσια τάξη και τη δημόσια ασφάλεια¹³⁸. Στην υπόθεση Κοκκινάκη, το Δικαστήριο έκρινε ότι τα επίδικα μέτρα που έλαβε η Ελλάδα επιδίωξαν νόμιμο σκοπό και συγκεκριμένα την προστασία των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των άλλων.

Το επίπεδο της λεπτομέρειας, που παρέχεται σε κάθε υπόθεση διαφέρει ανάλογα και με το περιεχόμενο της προσφυγής. Ως συμπέρασμα, να αναφέρουμε πως η επίκληση της συγκεκριμένης προϋπόθεσης γίνεται δεκτή, εφόσον πληρούνται και πιο εύκολα και σπάνια οι λόγοι για τους οποίους επικαλείται το κράτος τους επιβαλλόμενους περιορισμούς δε γίνονται αποδεκτοί¹³⁹.

¹³⁷ Metropolitan Church of Bessarbia and Others v. Moldova, (Αρ. Προσφυγής 45701/99), 13.12.2001, παρ 113

¹³⁸ Leyla Sahin v. Turkey, (Αρ. Προσφυγής 44774/98), [GC], 10.11.2005, παρ 111 και Dahlab v. Switzerland, (Αρ. προσφυγής 42393/98), 15.02.2001

¹³⁹ M.Taylor Paul, Freedom of Religion, UN and European Human Rights Law and Practice, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, p. 305.

a. Η δημόσια τάξη και ασφάλεια

Τα όρια της δημόσιας τάξης και ασφάλειας είναι ιδιαίτερα ελαστικά, αφού συμπεριλαμβάνουν ό,τι προτάσσουν οι εθνικές αρχές¹⁴⁰. Ζητήματα, που αφορούν σε κρατούμενους ή τη δράση των νέων θρησκευτικών κινήσεων, αλλά και στη δράση των παλαιών θρησκευτικών μειονοτήτων. Παρατηρούμε λοιπόν πως στις παραπάνω υποθέσεις, η νομολογία του Δικαστηρίου υπήρξε πολύ ενδιαφέρουσα. Σήμερα ένα ζήτημα, που συνδέεται άμεσα με τη δημόσια τάξη και ασφάλεια είναι το θέμα της τρομοκρατίας. Η συζήτηση περιστρέφεται γύρω από τις τζιχαντιστικές οργανώσεις και κατά κύριο λόγο με τους υπερορθόδοξους μουσουλμάνους. Παρόλα αυτά, όπως θα δούμε, η στοχοποίηση του Ισλάμ είναι γενικευμένη σε όλο τον κόσμο. Ειδικά στην Ευρώπη σήμερα το ζήτημα τρέχει κάθε μέρα με φωνές από όλες τις πλευρές. Φυσικά, το Στρασβούργο, ωστόσο, ελέγχει εάν οι λατρευτικές εκδηλώσεις ομάδων σε δημόσιους ή και σε ιδιωτικούς χώρους προκαλούν ρήξη στο κοινωνικό σύνολο, την οποία τα κράτη προσπαθούν να αποτρέψουν επικαλούμενα τη δημόσια ασφάλεια¹⁴¹.

b. Η υγεία

Το θέμα του περιορισμού για λόγους υγείας αφορά κυρίως στην πρόληψη επιδημιών και κρουσμάτων. Το άλλο μεγάλο ζήτημα, που εμπίπτει στο θέμα της υγείας αφορά στις τελετουργικές σφαγές ζώων, γιατί μπορεί και αυτές να εμπίπτουν σε θέματα υγιεινής, όπως αναφέραμε και στην υπόθεση *Cha'are Shalom Ve Tsedek*. Ταυτόχρονα, πλην του ζητήματος της δημόσιας υγείας και πρόληψης των επιδημιών, το θέμα αγγίζει και την υγεία των ίδιων των εμπλεκομένων¹⁴².

¹⁴⁰ McDougal, Myres S.; Chen, Lung-chu; and Lasswell, Harold D., "The Right to Religious Freedom and World Public Order: The Emerging Norm of Nondiscrimination" (1976). Faculty Scholarship Series. Paper 2646.

¹⁴¹ *ISKCON v. UK*, 1994

¹⁴² Frumer P., *La renonciation aux droits et libertés*, in: *Revue internationale de droit comparé*. Vol. 54 N°1, Janvier-mars 2002. pp. 219-221.

c. Η ηθική

Η νομολογία σχετικά με τους περιορισμούς του δικαιώματος εκδήλωσης των πεποιθήσεων για λόγους προστασίας της ηθικής είναι περιορισμένη. Αυτό οφείλεται σε δυο βασικούς παράγοντες.

Πρώτον, έχει κριθεί από το ΕΔΔΑ ότι η έννοια της ηθικής έχει διαφορετική ερμηνεία μέσα στα κράτη της Ευρώπης¹⁴³. Όπως αναφέρει στην υπόθεση Handyside, « Δεν είναι δυνατό να συναχθεί από το εσωτερικό δίκαιο των διαφόρων συμβαλλόμενων κρατών ενιαία ευρωπαϊκή αντίληψη για την ηθική. Η εκτίμηση, την οποία υιοθετούν οι αντίστοιχοι εσωτερικοί νόμοι για τις δεσμεύσεις της ηθικής, κυμαίνεται από χρόνο σε χρόνο και από τόπο σε τόπο, ειδικότερα στην εποχή μας, η οποία χαρακτηρίζεται από γρήγορη και ουσιαστική εξέλιξη των προσεγγίσεων σχετικά με το θέμα. Εξαιτίας της απευθείας και συνεχούς επαφής με τις ζωντανές δυνάμεις των χωρών τους, οι εθνικές αρχές είναι κατά κανόνα σε καλύτερη θέση από τον υπερεθνικό δικαστή να εκφέρουν γνώμη για το ακριβές περιεχόμενο των δεσμεύσεων, όπως και για την «ανάγκη» του « περιορισμού» ή των «κυρώσεων».

Τέλος, το Δικαστήριο εφαρμόζει διαφορετικά το περιθώριο εκτίμησης των κρατών, όταν αφορά στο άρθρο 10 και όταν αφορά στο άρθρο 8. Έτσι, και το άρθρο 9 και το περιθώριο εκτίμησης αφορά στην εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων με τα κράτη να έχουν ευρύ περιθώριο εκτίμησης. Η «ηθική» απορρέει από την πολυφωνία και την ποικιλομορφία, σύμφωνα με την Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του ΔΣΑΠΔ. Συνεπώς, οι περιορισμοί πάνω στην εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων για λόγους ηθικής, θα πρέπει να υπολογίζει παραπάνω από έναν κώδικες ηθικές.

¹⁴³ Handyside v. the United Kingdom, παρ. 48

d. Το ιδιωτικό συμφέρον- το δικαίωμα του Άλλου

Η υπόθεση Λαρίσης και λοιποί έδωσε τον τόνο για το μέχρι πού εκτείνεται το δικαίωμα της εκδήλωσης της θρησκείας. Το δικαστήριο αναγνώρισε ότι η Σύμβαση επιτρέπει σε ορισμένες περιπτώσεις την εφαρμογή της νομοθεσίας περί προσηλυτισμού. Ειδικότερα, αναφέρθηκε στην περίπτωση που ανώτεροι αξιωματούχοι του στρατού μπορεί να συμπεριφερθούν κατά τρόπο που συνιστά κατάχρηση εξουσίας και μάλιστα και λόγω της ιδιαίτερης φύσης των στρατιωτικών ιεραρχικών δομών. Το δικαστήριο, λαμβάνοντας υπόψη την ιδιαίτερη φύση της στρατιωτικής ζωής και την επίδρασή της ατομικά στα μέλη των εθνικών ενόπλων δυνάμεων, κατέληξε στην κρίση ότι οι προσεγγίσεις των ανωτέρων ιεραρχικά στο στρατό είναι δύσκολο να μην επηρεάσουν τους κατώτερους τους, σε αντίθεση με τους απλούς πολίτες οι οποίοι εάν διαφωνήσουν σε μια ελεύθερη συζήτηση μπορούν ευκολότερα να το εκφράσουν ή να αποχωρήσουν από αυτή, τόνισε, όμως, ότι δεν υπάγονται όλες οι περιπτώσεις σε αυτή την κατηγορία, εξαρτάται κάθε φορά από το εάν τα μέσα που χρησιμοποιούνται κάθε φορά κρίνονται θεμιτά ή αθέμιτα. Το ευρωπαϊκό δικαστήριο, μάλιστα, πρόσθεσε ότι, όπου απαιτείται, τα κράτη δικαιολογούνται να λαμβάνουν ειδικά μέτρα (special measures) προκειμένου να παρέχουν επαρκή προστασία στα κατώτερα ιεραρχικά μέλη των ενόπλων δυνάμεων.¹⁴⁴

Τα κράτη διαθέτουν ευρύ περιθώριο εκτίμησης όσον αφορά την αιτιολόγηση του θεμιτικού σκοπού. Παρόλο που η ΕΣΔΑ και το ΕΔΔΑ αποσκοπούν στη διαφύλαξη της θρησκευτικής ποικιλομορφίας, ο έλεγχος της κρίνεται απαραίτητος. Αφενός τα κράτη είναι πιο κοντά από ο,τι οι δικαστές στο να αφουγκραστούν τις ιδιαιτερότητες της κοινωνίας και αφετέρου τα κράτη μπορούν να επικαλεστούν κάθε λόγο δημόσιου ή ιδιωτικού συμφέροντος για την αιτιολόγηση του περιορισμού. Παρατηρείται, ωστόσο, από τη νομολογία του ΕΔΔΑ ότι το ιδιωτικό συμφέρον είναι ό,τι μένει εκτός του δημόσιου συμφέροντος¹⁴⁵.

¹⁴⁴ Λαρίσης και λοιποί, παρ. 50

¹⁴⁵ Κτιστάκις, οπ.π., σελ. 150-152

e. Οι περιορισμοί στα πλαίσια της δημοκρατικής κοινωνίας

Επανειλημμένα το Δικαστήριο έχει τονίσει πως ένας περιορισμός, που έχει επιβληθεί πρέπει να αποδειχθεί ότι είναι αναγκαίος σε μια δημοκρατική κοινωνία. Η έννοια αυτή είναι αόριστη και δημιουργεί προβλήματα ερμηνείας. Είναι δύσκολο να αποδειχθεί αν ένας περιορισμός ήταν ή είναι αναγκαίος σε μια δημοκρατική κοινωνία. Κατά την εξέταση αυτής της κατάστασης, είναι ευθύνη του κράτους να αποδείξει ότι τέθησαν περιορισμοί εξαιτίας μιας κοινωνικής επιταγής, ότι είναι ανάλογοι προς τον επιδιωκόμενο θεμιτό σκοπό και ότι οι περιορισμοί δικαιολογούνται από επαρκείς και αιτιολογημένους λόγους¹⁴⁶. Στην υπόθεση the United Communist Party¹⁴⁷ επισημάνθηκε ότι σκοπός της Σύμβασης είναι να προωθήσει τις αξίες της δημοκρατικής κοινωνίας. Περαιτέρω, το Δικαστήριο έκρινε ότι περιορισμοί στα άρθρα 8, 9, 10 και 11 πρέπει να αξιολογούνται με κριτήριο το τι είναι αναγκαίο σε μια δημοκρατική κοινωνία.

Όταν η ευθύνη μετατοπίζεται από το Συμβαλλόμενο Κράτος προς το ΕΔΔΑ για τον καθορισμό του αν τα μέτρα που λαμβάνονται από τα κράτη είναι δικαιολογημένα ή αναλογικά, ανακύπτουν προβληματισμοί στο γεγονός ότι το Δικαστήριο δεν μπορεί να είναι σε θέση να γνωρίζει τις επιταγές της κάθε κοινωνίας. Το τι είναι αναγκαίο σε μια δημοκρατική κοινωνία είναι πολύπλοκο¹⁴⁸. Ωστόσο, είναι σημαντικό εδώ να αναφέρουμε πως το ΕΔΔΑ, σε αντίθεση με άλλα διεθνή όργανα ή δικαστήρια, επιτρέπει ένα περιθώριο εκτίμησης (margin of appreciation) για τα συμβαλλόμενα κράτη. Το Δικαστήριο τόνισε ότι τα συμβαλλόμενα κράτη έχουν την πρωταρχική ευθύνη για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων¹⁴⁹. Το Δικαστήριο, επίσης, διευκρίνισε την έννοια του περιθωρίου αυτού τονίζοντας πως οι εθνικές αρχές έχουν καλύτερη θέση από ό, τι οι διεθνείς δικαστές ή δικαστήρια, να αξιολογήσουν τις

¹⁴⁶ Sunday Times v. United Kingdom (No.2), (Αρ. προσφυγής. 13166/87), 26.11.1991, para.50 και Gillow v. United Kingdom, (Αρ. προσφυγής. 9063/80), 14.09.1987, para.55

¹⁴⁷ United Communist Party of Turkey and Others v. Turkey, (Αρ. Προσφυγής 133/1996/752/951), 30.01.1998

¹⁴⁸ Renucci Jean-François, Article 9 of The European Court of Human Rights, Freedom of thought, conscience and religion, Human Rights Files, No. 20, Council of Europe Publishing, Strasbourg, 2005, p 47

¹⁴⁹ Handyside v. United Kingdom, (Αρ. προσφυγής 5493/72), 7.12.1976, παρ. 48

τοπικές ανάγκες. Σύμφωνα με τη θεωρία του περιθωρίου εκτίμησης κάποια διακριτική ευχέρεια δίνεται στις κυβερνήσεις όσον αφορά τον τρόπο εφαρμογής των δικαιωμάτων της Σύμβασης. Ωστόσο, αυτό που είναι εξαιρετικά σημαντικό είναι ότι αυτό το περιθώριο εκτίμησης υποβάλλεται σε ευρωπαϊκή εποπτεία. Μια από τις αρμοδιότητες του ΕΔΔΑ είναι να εποπτεύει κατά πόσο τα μέτρα που λαμβάνονται από τις εθνικές αρχές δικαιολογούνται, κατ' αρχήν, πράγμα που σημαίνει κατά πόσο μπορεί το κράτος να δικαιολογήσει τα μέτρα κι αν αυτά είναι πρόσφορα, επαρκή και ανάλογα προς το θεμιτό σκοπό, που επιδιώκεται¹⁵⁰.

Όσον αφορά το άρθρο 9, προκύπτει από τη νομολογία ότι τα κράτη απολαμβάνουν ένα ευρύτερο περιθώριο εκτίμησης του. Αν μη τι άλλο, η σχέση κράτους και θρησκείας είναι ένα αμφιλεγόμενο και σύνθετο ζήτημα¹⁵¹. Το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι δεν είναι δυνατόν να καθοριστεί μια ενιαία αντίληψη για τη σημασία της θρησκείας σε όλες τις κοινωνίες της Ευρώπης. Η αντίληψη της θρησκείας μπορεί να διαφέρει ακόμη και μέσα στην ίδια τη χώρα¹⁵². Σε κάθε περίπτωση, το Δικαστήριο πρέπει να διατηρήσει το θρησκευτικό πλουραλισμό, όπως αυτός βρίσκεται συνυφασμένος με την ιδέα της δημοκρατικής κοινωνίας. Το Δικαστήριο πρέπει να είναι πολύ προσεκτικό και καλείται να εξετάσει αυστηρά κάθε υπόθεση, στην οποία εκδηλώνονται περιορισμοί, στην ελευθερία της θρησκείας¹⁵³.

Το ΕΔΔΑ τόνισε ότι η δημοκρατία είναι χωρίς αμφιβολία ένα θεμελιώδες κομμάτι της Ευρωπαϊκής δημόσιας τάξης. Αυτή κατοχυρώνεται στο προοίμιο της Σύμβασης, το οποίο θεσπίζει μια σαφή σύνδεση μεταξύ της δημοκρατίας και των συμβάσεων. Το δικαστήριο ορίζει ότι η τήρηση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών, όπως προστατεύονται από τη Σύμβαση μπορεί καλύτερα να είναι εγγυημένα από μια

¹⁵⁰ Πινακίδης Γ., Η ρήτρα της "Δημοκρατικής Κοινωνίας" στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Αθήνα: Αντ. Σάκκουλας, 2007. 507 σσ.

¹⁵¹ Evans Carolyn, Freedom of religion under the European Convention on Human Rights, Oxford University Press, New York, 2001, p.143

¹⁵² Otto-Preminger-Institut v. Austria, (Αρ. Προσφυγής 13470/87), 20.09.1994, παρ. 50

¹⁵³ Μανουσάκης και άλλοι κατά Ελλάδας, (Αρ. Προσφυγής 18748/91), Chamber judgment, 26.09.1996, παρ. 44

αποτελεσματική δημοκρατία¹⁵⁴. Επιπλέον, το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι οι περιορισμοί στα άρθρα 8, 9, 10 και 11 θα πρέπει να θεωρείται από κριτήριο του τι είναι αναγκαίο σε μια δημοκρατική κοινωνία. Το μόνο πολιτικό μοντέλο που φαίνεται να προκύπτει από τη Σύμβαση είναι η δημοκρατία και άρα το μόνο συμβατό μοντέλο συμβατό με τη Σύμβαση.

Το Δικαστήριο λαμβάνει υπόψη τη δημοκρατική κοινωνία, προκειμένου να καθορισθεί αν ο εξεταζόμενος περιορισμός μπορεί να δικαιολογηθεί σε σχέση με τη δεύτερη παράγραφο του άρθρου 9. Είναι σαφές, βέβαια, ότι τα προβλήματα ερμηνείας μπορεί να αυξηθούν και η δημοκρατική κοινωνία ως έννοια να λάβει περιεχόμενα διαφορετικών αναγνώσεων.

f. Το άρθρο 15 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

Το άρθρο 15 της ΕΣΔΑ αναφέρεται στους γενικούς περιορισμούς κατά παρέκκλιση σε περίπτωση ανάγκης. Όπως ορίζει το άρθρο: «Εν περιπτώσει πολέμου ή ετέρου δημοσίου κινδύνου απειλούντος την ζωήν του έθνους έκαστον Υψηλόν ΣυμβαλλόμενονΜέρος δύναται να λάβη μέτρα κατά παράβασιν των υπό της παρούσης Συμβάσεως προβλεπομένων υποχρεώσεων, εν τω απαιτουμένω υπό της καταστάσεως απολύτως αναγκαίω ορίω και υπό τον όρον όπως τα μέτρα ταύτα μη αντιτίθενται εις τας άλλας υποχρεώσεις τας απορρεούσας εκ του διεθνούς δικαίου». Αυτός ο περιορισμός αφορά σε όλα σχεδόν τα δικαιώματα, που προστατεύονται από τη Σύμβαση¹⁵⁵. Σκοπός του άρθρου αυτού είναι η ρύθμιση τυχόν συγκρούσεων ανάμεσα στα δικαιώματα, που προβλέπει η ΕΣΔΑ και το εθνικό συμφέρον.

Όσον αφορά τη θρησκευτική ελευθερία και το άρθρο 15, παρατηρείται περιορισμένη σύνδεση. Κρίσιμες περίοδοι για το κράτος σήμερα εμφανίζονται, όχι όμως σε τέτοιο βαθμό κρισιμότητας ώστε να κρίνεται αναγκαίος επιτασσόμενος περιορισμός στην ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας του ατόμου. Άλλωστε, το άρθρο 15 παρ. 1 και το άρθρο 53 της ΕΣΔΑ

¹⁵⁴ United Communist Party of Turkey and Others v. Turkey, (Αρ. Προσφυγής 133/1996/752/951), 30.01.1998, παρ. 45

¹⁵⁵ Απαρέγκλιτα είναι τα εξής δικαιώματα: άρθρο 2- το δικαίωμα στη ζωή, άρθρο 3- απαγόρευση των βασανιστηρίων, άρθρο 4 παρ. 1- η απαγόρευση της δουλείας και το άρθρο 7- η μη επιβολή ποινής άνευ νόμου

δεσμεύουν τα συμβαλλόμενα μέρη στο μη περιορισμό των δικαιωμάτων της Σύμβασης, σε μεγαλύτερο βαθμό από αυτό που τους επιτρέπουν οι διεθνείς συμβάσεις, τις οποίες έχουν επικυρώσει. Συνεπώς, παρέκκλιση από το άρθρο 9, το οποίο κατ'αντιστοιχία είναι το άρθρο 18 του ΔΣΑΠ, όπως έχουμε προαναφέρει, από ένα κράτος μέρος του Συμφώνου, δεν επιτρέπεται.

2. Διακρίσεις λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων

Στο άρθρο 14 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου¹⁵⁶, τα κράτη μέλη δεσμεύονται να σέβονται την αρχή της μη διάκρισης κατά την απόλαυση των δικαιωμάτων, που η ίδια η ΕΣΔΑ αναγνωρίζει. Μέσα από τη νομολογία του Δικαστηρίου, η απαγόρευση των διακρίσεων στην απόλαυση των δικαιωμάτων που εγγυάται η ΕΣΔΑ διακρίνεται στην απαγόρευση άμεσης και στην απαγόρευση έμμεσης διάκρισης¹⁵⁷.

Άμεση διάκριση έχουμε, όταν για έναν από τους λόγους που προβλέπει ενδεικτικά το άρθρο 14, στην περίπτωση εδώ για λόγους πεποιθήσεων, ένα άτομο υφίσταται διαφορετική μεταχείριση από αυτή, την οποία υφίσταται, υπέστη ή θα υφίστατο σε ανάλογη κατάσταση ένα άλλο άτομο. Μάλιστα, όταν η μεταχείριση αυτή είναι δυσμενής, δεν υπηρετεί κάποιον θεμιτό σκοπό και δεν βασίζεται σε αντικειμενική και εύλογη αιτιολογία.

Έμμεση διάκριση έχουμε, όταν η εφαρμογή μιας ουδέτερης διάταξης, κριτηρίου ή πρακτικής πιθανόν να προκαλέσει ή να προκαλεί δυσμενή μεταχείριση σε κάποιο πρόσωπο, το οποίο εμφορείται με συγκεκριμένες πεποιθήσεις ή επικαλείται λόγους συνείδησης, σε σχέση πάντα με άλλα άτομα, εκτός αν η μεταχείριση αυτή υπηρετεί ένα θεμιτό σκοπό και βασίζεται σε αντικειμενική και εύλογη αιτιολογία

¹⁵⁶ «Η χρήσις των αναγνωριζομένων εν την παρούση Συμβάσει δικαιωμάτων και ελευθεριών δέον να εξασφαλισθή ασχέτως διακρίσεως ιδίως φύλου, φυλής, χρώματος, γλώσσης, θρησκείας, πολιτικών ή άλλων πεποιθήσεων, εθνικής ή κοινωνικής προελεύσεως, συμμετοχής εις εθνικήν μειονότητα, περιουσίας, γεννήσεως ή άλλης καταστάσεως».

¹⁵⁷ Handbook on European non-discrimination law, European Union Agency for Fundamental Rights, Council of Europe, 2010, pp 22-31

a. Άμεσες διακρίσεις

Οι άμεσες διακρίσεις απαγορεύονται από το άρθρο 14 ΕΣΔΑ. Το άρθρο αυτό παρουσιάζει, ωστόσο, κάποια ιδιαίτερα σημεία. Αρχικά, δεν είναι ένα αυτόνομο δικαίωμα από την άποψη ότι συμπληρώνει τις άλλες ουσιαστικές διατάξεις της ΕΣΔΑ. Έτσι δηλαδή, αυτούσια παραβίαση του άρθρου 14 ΕΣΔΑ δεν είναι δυνατή, παρά μόνο εάν συνδυαστεί με άλλη διάταξη της ΕΣΔΑ, που προστατεύει δικαίωμα ή ελευθερία. Ταυτόχρονα όμως, δε χρειάζεται να παραβιάζεται η ίδια η διάταξη που προστατεύει το δικαίωμα ή την ελευθερία. Ο συνδυασμός των δυο είναι αυτός, που θα αποτελεί παραβίαση¹⁵⁸. Επιπροσθέτως, αν υπάρχει διάταξη της ΕΣΔΑ, που κατοχυρώνει την ισότητα σε πιο ειδική μορφή, όπως για παράδειγμα την θρησκευτική ισότητα, τότε η γενική αρχή της μη διάκρισης του άρθρου 14 ΕΣΔΑ δε χρειάζεται να εξεταστεί¹⁵⁹. Τέλος, τα κριτήρια διάκρισης, που αναφέρονται στη διάταξη είναι ενδεικτικά, όχι περιοριστικά¹⁶⁰. Συνοψίζοντας, να αναφέρουμε ενδεικτικά τρεις περιπτώσεις άμεσων διακρίσεων λόγω θρησκευτικών ή φιλοσοφικών πεποιθήσεων, που έχουν εκδικαστεί στο ΕΔΔΑ αναφορικά με την απόλαυση της περιουσίας, την πρόσβαση στην δικαιοσύνη και την οικογενειακή ζωή.

Ο εκκλησιαστικός φόρος προς όφελος της θρησκευτικής κοινότητας, στην οποία δεν ανήκει το άτομο, έστω κι αν πρόκειται για την επίσημη Εκκλησία του κράτους, ο οποίος επιβάλλεται, είναι αντίθετος στο δικαίωμα απόλαυσης της περιουσίας (άρθρο 1 του πρώτου πρόσθετου της ΕΣΔΑ) και στην αρχή της μη διάκρισης (άρθρο 14 ΕΣΔΑ). Στο συμπέρασμα αυτό κατέληξε το ΕΔΔΑ έπειτα από προσφυγή φινλανδού πολίτη, ο οποίος παραπονέθηκε για

¹⁵⁸ Σαρμάς Ι., Κράτος και δικαιοσύνη Ι. Ελευθερία με υπεροχή του δικαίου. Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή, 2003, σ. 229-230.

¹⁵⁹ Έκθεση της Επιτροπής της 9.5.1989 σε σχέση με την Υπόθεση Darby κατά Σουηδίας, παρ. 51

¹⁶⁰ Vegleris Ph., «Le principe d'égalité dans la Déclaration universelle et la Convention européenne des droits de l'homme», Miscellanea W.J. Ganshof van der Meersch, t. I, Bruxelles/Paris, Bruylant - LGDJ, 1972, σ. 565-588, ιδίως σ. 566-567.

τον ειδικό φόρο, που του επέβαλε το σουηδικό κράτος προς όφελος της επίσημης Λουθηρανικής Εκκλησίας¹⁶¹.

Παρόμοια υπόθεση ήταν η υπόθεση Quaker¹⁶². Ωστόσο, η Επιτροπή διαχώρισε τις δύο υποθέσεις, αφού λόγοι συνείδησης ήταν η αιτία, που ο Quaker αντέδρασε στην έμμεση κατάληξη τμήματος του φόρου του σε πολεμικές προετοιμασίες. Αντίθετα με την υπόθεση *Darby*, στην υπόθεση των Ιερών Μονών¹⁶³ το Δικαστήριο απέρριψε τον ισχυρισμό ότι ο ελληνικός νόμος 1700/1987 για την εκκλησιαστική περιουσία παραβίαζε *inter alia* την αρχή της μη διάκρισης στην απόλαυση της περιουσίας. Επιχείρημα του ΕΔΔΑ ήταν πως η διαφορετική μεταχείριση ανάμεσα στις προσφεύγουσες ιερές μονές, προσκείμενες της Εκκλησίας της Ελλάδος (άρα υπαγονταν στο νόμο 1700/1987), και σε εκείνες, που ανήκουν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως ή στα Πατριαρχεία Αλεξανδρείας, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων ή στον Πανάγιο Τάφο και στην Ιερά Μονή του Σινά ή σε άλλες εκκλησίες και δόγματα.

Όσον αφορά, την αμφισβήτηση της νομικής προσωπικότητας θρησκευτικής κοινότητας από τα εθνικά δικαστήρια, το ΕΔΔΑ έχει καταλήξει πως συνιστά παραβίαση του δικαιώματος πρόσβασης στην δικαιοσύνη (άρθρο 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ) και της αρχής μη διάκρισης (άρθρο 14

¹⁶¹ Υπόθεση *Darby* κατά Σουηδίας, αρ. προσφυγής 11581/85

Η Επιτροπή διαπίστωσε παραβίαση του άρθρου 9 ΕΣΔΑ και ειδικότερα του *forum internum*. Το Δικαστήριο όμως έκρινε ότι κανένας θεμιτός σκοπός δεν δικαιο-λογεί την διάκριση μεταξύ όσων διαμένουν μόνιμα στην Σουηδία και όσων έχουν στην ίδια χώρα δευτερεύουσα κατοικία: οι μεν πρώτοι δύνανται να εξαιρεθούν, λόγω θρησκείας, από την συγκεκριμένη φορολογική υποχρέωση, ενώ η ίδια δυνατότητα δεν παρέχεται στους δεύτερους.

¹⁶² Η υποχρέωση καταβολής φόρων είναι γενική και δεν έχει επιπλοκές στην συνείδηση του ατόμου. Η Επιτροπή είχε τονίσει ότι το άρθρο 9 ΕΣΔΑ δεν παρέχει στο άτομο το δικαίωμα να προτάσσει τις πεποιθήσεις του, προκειμένου να αρνείται την συμμόρφωση του σε νομοθεσία, η οποία εφαρμόζεται κατά τρόπο γενικό και αόριστο στην δημόσια σφαίρα. Είναι σημαντικό ότι η σουηδική κυβέρνηση επιχείρησε να εξομοιώσει την περίπτωση *Darby* με εκείνη του *Quaker*.

¹⁶³ Απόφαση Ιερές Μονές, 9.12.1994, série A αρ. 301-A, παρ. 92.

ΕΣΔΑ), με την προϋπόθεση η αμφισβήτηση αυτή, χωρίς αντικειμενική αιτιολογία, να ανακόπτει διαφορετική μακροχρόνια συμπεριφορά των εθνικών αρχών.¹⁶⁴

Η παραβίαση προέκυψε καθώς η ελληνική δικαιοσύνη δεν αναγνώρισε στην Καθολική Εκκλησία της Ελλάδας την ιδιότητα του διαδίκου ελλείπει νομικής προσωπικότητας. Ταυτόχρονα όμως, ανάλογη άρνηση από τις Αρχές δεν συνέβη με την Ορθόδοξη Εκκλησία και την ισραηλιτική κοινότητα. Συνεπώς, διαπιστώνεται διάκριση λόγω θρησκείας σε βάρος της Καθολικής Εκκλησίας.

Άμεση διάκριση για το λόγο του ότι είναι Χριστιανή Μάρτυρας του Ιεχωβά και γι' αυτό δε μπορεί να αναλάβει την επιμέλεια των τέκνων της μετά το διαζύγιο, εφόσον δεν αιτιολογείται εύλογα και αντικειμενικά, δέκρινε το Δικαστήριο στην υπόθεση Hoffman¹⁶⁵ (παραβίαση του Άρθου 8 και του Άρθρου 14).

Τέλος, η απαγόρευση των άμεσων διακρίσεων εφαρμόζεται πλήρως από την νομολογία. Παρατηρούμε κατά κύριο λόγο να προστατεύονται μέλη θρησκευτικών μειονοτήτων. Το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι το άρθρο 14 δεν απαγορεύει σε ένα κράτος μέλος τη μεταχείριση των ομάδων με διαφορετικό τρόπο, ώστε να διορθώσει τις «πραγματικές ανισότητες» μεταξύ τους. Είναι γεγονός, σε ορισμένες περιπτώσεις, η αποτυχία να αντιμετωπίσει την ανισότητα μέσω διαφορετικής μεταχείριση μπορεί να οδηγήσει σε παράβαση του εν λόγω άρθρου. Μια διαφορά στη μεταχείριση είναι, ωστόσο, διακριτική εάν δεν έχει αντικειμενική και εύλογη αιτιολόγηση, όπως αναφέραμε και παραπάνω. Με άλλα λόγια, αν δεν επιδιώκεται ένας θεμιτός στόχος ή εάν δεν υπάρχει εύλογη σχέση αναλογικότητας μεταξύ των χρησιμοποιουμένων μέσων και του σκοπού, που επιδιώκεται. Το συμβαλλόμενο κράτος χαίρει της διακριτικής ευχέρειας κατά την αξιολόγηση εάν και σε ποιο βαθμό οι διαφορές σε παρόμοιες καταστάσεις δικαιολογούν διαφορετική μεταχείριση¹⁶⁶

¹⁶⁴ Απόφαση Καθολική Εκκλησία των Χανίων, 16.12.1997

¹⁶⁵ Απόφαση Hoffmann, 23.6.1993, <http://www.echr.coe.int>, παρ. 33-36.

¹⁶⁶ Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas κά κατά Αυστρίας, παρ 96-98

b. Έμμεσες διακρίσεις

Η απαγόρευση των έμμεσων διακρίσεων έχει το ίδιο περιεχόμενο με την απαίτηση εξαίρεσης από τα γενικά μέτρα. Σε αντίθεση πάντως με τις άμεσες διακρίσεις, η απαγόρευση των έμμεσων διακρίσεων δεν έχει ξεκάθαρο νομικό έρεισμα στο κείμενο της ΕΣΔΑ και γι' αυτό δεν δεσμεύει τα κράτη, πλην ίσως των αντιρρησιών συνείδησης. Εκτός από την αντίρρηση συνείδησης, υπάρχουν και άλλες περιπτώσεις έμμεσων διακρίσεων που αφορούν την φορολογία¹⁶⁷, τις παρελάσεις¹⁶⁸, το οικογενειακό δίκαιο¹⁶⁹ και την δημόσια τάξη¹⁷⁰.

Η περίπτωση της Θλιμμένος κατά. Ελλάδα¹⁷¹ αφορούσε ένα πρόσωπο που του είχε αρνηθεί η πρόσληψη ως ορκωτός λογιστής εξαιτίας μιας ποινικής καταδίκης. Η προκείμενη καταδίκη προέκυψε από την άρνησή του να φορέσει στρατιωτική στολή κατά τη διάρκεια γενικής επιστράτευσης, αλλά και λόγω των θρησκευτικών του πεποιθήσεων ως Μάρτυρας του Ιεχωβά. Το Δικαστήριο του Στρασβούργου σημείωσε ότι ενώ η πρόσληψη σε ένα επάγγελμα δεν είναι ένα από τα δικαιώματα που προβλέπονται από τη Σύμβαση, αντιμετώπισε την προσφυγή ως διάκριση με βάση την άσκηση της ελευθερίας της θρησκείας. Η μεταχείριση του αιτούντος, δεν είχε θεμιτό σκοπό, και είχε το χαρακτήρα δυσανάλογης κύρωσης επί της ποινής φυλάκισης, της οποίας ένα μέρος είχε ήδη εκτίσει. Μάλιστα, η συγκεκριμένη καταδίκη δεν έδειχνε έλλειψη αρετών για μια θέση εργασίας. Υπήρξε συνεπώς παραβίαση του άρθρου 14 σε συνδυασμό με το άρθρο 9. Σε ένα απόσπασμα-κλειδί σε αυτή την απόφαση, το Δικαστήριο του Στρασβούργου ανέφερε ότι τα κράτη μπορούν πράγματι υπό θετικό καθήκον να μεταχειρίζονται άτομα διαφορετικά σε ορισμένες περιπτώσεις, δηλαδή, η διάκριση αυτή μπορεί επίσης να προκύψει,

¹⁶⁷ Υπόθεση C κατά Ηνωμένου Βασιλείου, αρ. προσφυγής 10358/83

¹⁶⁸ Απόφαση Βαλσάμης, 18.12.1996

¹⁶⁹ Υπόθεση Khan κατά Ηνωμένου Βασιλείου, αρ. προσφυγής 11579/85

¹⁷⁰ Υπόθεση Håkansson κατά Σουηδίας, αρ. προσφυγής 9820/82 και Υπόθεση Van Den Dungen κατά Ολλανδίας, αρ. προσφυγής 22838/93

¹⁷¹ Υπόθεση Ιάκωβος Θλιμμένος κατά Ελλάδα, αρ. προσφυγής 34369/97

όταν η ίδια μεταχείριση επιφυλάσσεται σε άτομα που θα έπρεπε να αντιμετωπίζονται διαφορετικά¹⁷².

Συμπερασματικά, το περιθώριο εκτίμησης των κρατών διευρύνεται όλο και περισσότερο στις υποθέσεις των έμμεσων διακρίσεων. Τόσο η Επιτροπή όσο και το Δικαστήριο απορρίπτουν κατά ένα συστηματικό τρόπο τις προσφυγές, οι οποίες σχετίζονται με τις έμμεσες διακρίσεις. Η νομολογία είναι απορριπτική στην πλειοψηφία των προσφυγών με αντικείμενο τις έμμεσες διακρίσεις. Συνεπώς, καταλήγουμε σε συγκρουόμενες παρατηρήσεις. Από τη μία πλευρά, δεν επιτρέπεται η εξασθένηση της προστασίας του άρθρου 9 ΕΣΔΑ, που σκοπό έχει κατά κύριο λόγο στην αντιμετώπιση των άμεσων και σοβαρών παραβιάσεων της θρησκευτικής ελευθερίας. Από την άλλη πλευρά, οι μειονότητες δε βρίσκουν πάντα λύση και κατ'επέκταση προστασία, οι οποίες λόγω έλλειψης πολιτικού ερείσματος, δεν έχουν τη δυνατότητα να ασκήσουν πίεση για την τροποποίηση, μέσα από την δημοκρατική διαδικασία, των καταπιεστικών -για αυτές τις μειονότητες- γενικών μέτρων.

¹⁷² [...]The Court has so far considered that the right under Article 14 not to be discriminated against in the enjoyment of the rights guaranteed under the Convention is violated when States treat differently persons in analogous situations without providing an objective and reasonable justification. However, the Court considers that this is not the only facet of the prohibition of discrimination in Article 14. The right not to be discriminated against in the enjoyment of the rights guaranteed under the Convention is also violated when States without an objective and reasonable justification fail to treat differently persons whose situations are significantly different. [...]The Court considers that, as a matter of principle, States have a legitimate interest to exclude some offenders from the profession of chartered accountant. However, the Court also considers that, unlike other convictions for serious criminal offences, a conviction for refusing on religious or philosophical grounds to wear the military uniform cannot imply any dishonesty or moral turpitude likely to undermine the offender's ability to exercise this profession. Excluding the applicant on the ground that he was an unfit person was not, therefore, justified. ... It is true that the authorities had no option under the law but to refuse to appoint the applicant a chartered accountant.... In the present case the Court considers that it was the State having enacted the relevant legislation which violated the applicant's right not to be discriminated against in the enjoyment of his right under Article 9 of the Convention. That State did so by failing to introduce appropriate exceptions to the rule barring persons convicted of a serious crime from the profession of chartered accountants [...] Thlimmenos v. Greece [GC], παρ.39-49 στις παρ 44, 47 και 48

Κεφάλαιο Β: Οι προκλήσεις

1. Η εφαρμογή (;) του δικαιώματος στην Ευρώπη

Το ζήτημα της θρησκευτικής ελευθερίας αφορά κάθε πολίτη, είτε είναι πιστός κάποιας θρησκείας είτε όχι. Ανέκαθεν η Ευρώπη, το μωσαϊκό πολιτισμό, γλωσσών και θρησκειών καλούνταν να βρει τα μέσα να ανταπεξέλθει στις προκλήσεις που εμφανίζει ακριβώς η ίδια της η ταυτότητα.

Η μεγάλη συζήτηση σχετικά με το συνδυασμό θρησκείας, κράτος, δικαιώματα καταλήγει στο θέμα της εκκοσμίκευσης και της ουδετερότητας¹⁷³. Σαφώς, κάθε κράτος έχει τη δική του ταυτότητα¹⁷⁴. Οι εποχές, ωστόσο, στις οποίες ζούμε, εκτός από τις προκλήσεις που ανακύπτουν, είναι ένας κόσμος σε μετακίνηση, ένας κόσμος που φέρει πολλαπλές ταυτότητες κι αυτές οι ταυτότητες πρέπει να διατηρηθούν. Συγκεκριμένα, όσον αφορά τη θρησκεία και τη θρησκευτική ταυτότητα του ατόμου, είναι εμφανές πλέον ότι υπάρχει μια στροφή προς αυτή. Το πλαίσιο προστασίας του δικαιώματος υφίσταται, δεχόμενο όμως ισχυρούς κλυδωνισμούς. Όπως είδαμε κι από τη νομολογία του ΕΔΔΑ, οι παραβιάσεις του άρθρου 9 είναι αρκετές. Θα πρέπει βέβαια να λαμβάνουμε υπόψη και τις υποθέσεις εκείνες, που δε φτάνουν στο ΕΔΔΑ ή δε φτάνουν καν στα δικαστήρια. Υπάρχει πολύς δρόμος για να διανύσουν τα κράτη, ώστε οι επιταγές της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων με μείωση των παραβιάσεων να είναι πραγματικότητα. Δυστυχώς, η Ευρώπη δέχεται και σε επίπεδο πολιτικής και σε επίπεδο κοινωνίας πολλούς τριγμούς και έχει αρχίσει να διαφαίνεται αδυναμία να ανταπεξέλθει σε αυτούς. Το υποστηρικτικό πλαίσιο, όμως, κι όλη η νομική πορεία προστασίας των δικαιωμάτων είναι παρόν και περιμένει να τεθεί σε εφαρμογή.

¹⁷³ Malcolm Evans & Peter Petkoff (2008): A Separation of Convenience? The Concept of Neutrality in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights, *Religion, State and Society*, 36:3, 205-223

¹⁷⁴ Τρανταχτά παραδείγματα διαφορετικής αντιμετώπισης της Εκκλησίας η Γαλλία από τη μια και η Ελλάδα από την άλλη. Για τη Γαλλία βλέπε <http://www.ladocumentationfrancaise.fr/var/storage/rapports-publics/144000199.pdf>

1.1 Από την εκτέλεση των αποφάσεων του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου...

Στην όγδοη έκθεσή της για την εφαρμογή των αποφάσεων του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, η Επιτροπή Νομικών Υποθέσεων και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων έχει εντοπίσει σοβαρά προβλήματα σε εννέα κράτη μέλη με την μεγαλύτερο αριθμό αποφάσεων του Δικαστηρίου εφαρμόστηκε (Ιταλία, Τουρκία, τη Ρωσία, την Ουκρανία, τη Ρουμανία, Ελλάδα, την Πολωνία, την Ουγγαρία και τη Βουλγαρία). Τα προβλήματα περιλαμβάνουν διάρκεια της δικαστικής διαδικασίας, παράνομη προφυλάκισης ή / και υπερβολική διάρκεια, μη επιβολή της εγγώριας δικαστικών αποφάσεων, των θανάτων και κακομεταχείριση που προκαλούνται από τους υπαλλήλους επιβολής του νόμου και της έλλειψης αποτελεσματικών ερευνών σε αυτά, καθώς και η κακή συνθήκες στα κέντρα κράτησης. Υπάρχει ένας αυξανόμενος αριθμός των αποφάσεων που αφορούν πολύπλοκες ή διαρθρωτικές προβλήματα που δεν έχουν εφαρμοστεί για περισσότερο από δέκα χρόνια. Η ΕΟΚΕ συνιστά, μεταξύ άλλων, την άμεση εφαρμογή των αποφάσεων Δικαστηρίου του Στρασβούργου, το δημιουργία αποτελεσματικών εσωτερικών ενδίκων μέσων και η δημιουργία των κοινοβουλευτικών διαδικασιών για την παρακολούθηση των νομοθετικών αλλαγές που απαιτούνται για τη συμμόρφωση με τη Σύμβαση. Η Επιτροπή ενθαρρύνει επίσης την Επιτροπή οι υπουργοί να κάνουν χρήση του «διαδικασία λόγω παραβάσεως» (άρθρο 46 §§4 και 5 της σύμβασης) και να λάβει αυστηρότερα μέτρα σε περίπτωση αναβλητική ή συνεχούς μη εκτέλεσης των δικαστικών αποφάσεων¹⁷⁵. Η Επιτροπή των Υπουργών θα πρέπει επίσης να συνεργαστούν στενότερα με την κοινωνία των πολιτών και να εξασφαλίσει μεγαλύτερη διαφάνεια της εποπτείας της διαδικασίας¹⁷⁶.

Γίνεται κατανοητό ότι οι αποφάσεις του ΕΔΔΑ, πλην του «διασυρμού» του κράτους ως προς τις παραβιάσεις, εφόσον υφίστανται τέτοιες, προκαλούν στα κράτη μια τάση μη

¹⁷⁵ Ventura M., LAW AND RELIGION ISSUES IN STRASBOURG AND LUXEMBOURG: THE VIRTUES OF EUROPEAN COURTS, KICK-OFF MEETING CONFERENCE PAPER, Robert Schuman For Advanced Studies

¹⁷⁶ https://www.coe.int/T/CM/humanRights_en.asp

συμμόρφωσης¹⁷⁷, καθώς θα πρέπει να δεσμευτούν να τηρήσουν όσα έχουν υπογράψει. Το δυσκολότερο όλων όμως είναι οι αλλαγές τις οποίες θα πρέπει να επιφέρει κάθε κράτος στο εσωτερικό, ώστε να γίνει δυνατή η συμμόρφωση με την απόφαση¹⁷⁸. Ειδικότερα, οι αποφάσεις, που αφορούν στη θρησκευτική ελευθερία, ενέχουν θέματα αρκετά σημαντικά, αλλά και τέτοιας φύσης, που όπως για παράδειγμα στην Ελλάδα προκαλούν κοινωνικές διαφορές κι έναν διάλογο, ο οποίος δεν είναι πάντα επικερδής και καρποφόρος.

1.2 ...Στο επίπεδο (αντι) δράσης της κοινωνίας

Πλην του κράτους, το οποίο θέτει τους περιορισμούς και τις προκλήσεις σχετικά με τη θρησκευτική ελευθερία, η κοινωνία η ίδια αποτελεί τροχοπέδη. Φυσικά, κάθε κοινωνία είναι διαφορετική στην Ευρώπη, αλλά το παράδειγμα με την ανέγερση του τζαμιού στην Αθήνα είναι ενδεικτικό για τη δύναμη της κοινωνίας. Πιο συγκεκριμένα, οι κοινωνίες έχουν αρχίσει να δείχνουν φόβο προς το ξένο και το διαφορετικό, με αποτέλεσμα οι προβλέψεις για το πώς θα αντιδρά η κοινωνία είναι δυσοίωνες.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα μιας έρευνας¹⁷⁹, περισσότεροι από 5 στους 10 Έλληνες κρατούν μια ουδέτερη στάση απέναντι σε παραδοσιακές έννοιες και σύμβολα του αραβικού κόσμου, τονίζοντας ότι δεν τους δημιουργείται ούτε θετική αλλά ούτε αρνητική εντύπωση από λέξεις που συσχετίζονται με το Ισλάμ, όπως είναι: οι «Άραβες» (50%), το «Κοράνι» (52%), οι «Μουσουλμάνοι» (53%), ο «Προφήτης Μωάμεθ» (53%), το «Τζαμί» (54%) και το «Ισλάμ» (61%) αυτό καθ' εαυτό.

Ωστόσο, οι λέξεις με μια περισσότερο φονταμενταλιστική απόχρωση όπως «Μπούρκα», «Ισλαμική μαντίλα» και «Τζιχάντ» προκαλούν μάλλον αρνητική εντύπωση σε

¹⁷⁷ Fokas E., Directions in Religious Pluralism in Europe: Mobilizations in the Shadow of European Court of Human Rights Religious Freedom Jurisprudence, Oxford Journal of Law and Religion, 2015, 4, 54–74

¹⁷⁸ Ben Achour Y., La Cour européenne des droits de l'Homme et la liberté de religion, Pedone, 2005

¹⁷⁹ <http://www.publicissue.gr/1395/islam-2009/>

ποσοστά 67%, 62% και 53% αντίστοιχα. Σε αυτό ίσως να οφείλεται το γεγονός ότι, παραδοσιακά, οι συγκεκριμένες έννοιες υπήρξαν αρνητικά φορτισμένες από τον Δυτικό πολιτισμό. Εν προκειμένω, η «ισλαμική μαντίλα» θεωρείται κατάλοιπο πατριαρχικής, μη κοσμικής κοινωνίας, η «μπούρκα» έχει κατηγορηθεί επανειλημμένως ότι καταπιέζει τα ανθρώπινα δικαιώματα των γυναικών, ενώ το «τζιχάντ» συνδέεται, με τον «ιερό πόλεμο».

Ανάμεσα στην θρησκευτική και την πολιτική υπόσταση του Ισλάμ, οι Έλληνες αναγνωρίζουν περισσότερο την θρησκευτική (54%), παρά την πολιτική (18%). Παρόλο που το Ισλάμ είναι μια από τις τέσσερις δημοφιλέστερες θρησκείες του κόσμου, αριθμώντας περίπου 1.5 δισεκατομμύριο πιστούς, οι 8 στους 10 (77%) Έλληνες πολίτες δηλώνουν άγνοια για τη διδασκαλία και τα έθιμα του, ενώ αντιστοίχως 8 στους 10 (83%) πολίτες αναφέρουν ότι δεν έχουν έρθει ποτέ σε επαφή με το Κοράνιο, ήτοι το ιερό βιβλίο της Ισλαμικής θρησκείας. Από την άλλη πλευρά, το γεγονός ότι η Ελληνική κοινή γνώμη αναγνωρίζει σε ποσοστό 42% αρκετά κοινά σημεία μεταξύ Ισλάμ και Χριστιανισμού δεν θα πρέπει να εκπλήσσει, δεδομένης της ιστορικής σχέσης Ισλάμ-Χριστιανισμού. Ωστόσο, παρά την παραδοχή των κοινών ριζών στη διδασκαλία των δύο θρησκειών, 1 στους 2 (51%) Έλληνες πολίτες πιστεύει ότι το Ισλάμ οδηγεί στη βία πιο εύκολα από τις άλλες θρησκείες, συμπεριλαμβανομένου και του Χριστιανισμού.

Όσον αφορά τις σχέσεις του Ισλάμ με τις χώρες της Δύσης, η πλειοψηφία της κοινής γνώμης τις χαρακτηρίζει σε γενικές γραμμές «κακές». Έτσι, αναφορικά με τις σχέσεις Ισλάμ και Ευρωπαϊκών χωρών, σχεδόν 1 στους 2 Έλληνες (53%) πιστεύει ότι είναι κακές, ενώ μόλις οι 3 στους 10 (29%) Έλληνες θα τις χαρακτήριζε καλές. Αντίστοιχα, η εικόνα των Ελλήνων πολιτών για τις σχέσεις Ισλάμ και Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής αξιολογείται ως περισσότερο αρνητική, καθότι οι 6 στους 10 (61%) Έλληνες χαρακτηρίζουν τις σχέσεις αυτές ως «κακές».

Αντίστοιχη με την αντίληψη που διακατέχει τους Έλληνες, σχετικά με τις σχέσεις Ισλάμ – Δύσης, είναι και η πεποίθηση που έχουν 2 στους 3 (67%) Έλληνες πολίτες, ότι μεταξύ Χριστιανισμού και Ισλαμισμού υφίσταται σήμερα μια «σύγκρουση πολιτισμών» .

Μάλιστα, σχεδόν 1 στους 2 ερωτηθέντες (55%) δεν θα απέκλειε και το ενδεχόμενο μιας περαιτέρω σύγκρουσης μεταξύ Ισλάμ και Δύσης στο μέλλον.

Για την πλειοψηφία των Ελλήνων πολιτών και συγκεκριμένα για τους 2 στους 3 (63%) ερωτηθέντες, η απόσταση που υπάρχει μεταξύ της Ελλάδας και του Ισλαμικού κόσμου χαρακτηρίζεται ως «μεγάλη», ενώ σχεδόν 1 στους 4 ερωτώμενους (27%) θεωρεί ότι αυτή είναι «μικρή». Ωστόσο, πέρα από τις διαφορές μεταξύ Ελλάδας και Ισλαμικού κόσμου, αλλά και την έντονα διαπιστωμένη διαφορετικότητα αυτών των δύο κόσμων, από τα αποτελέσματα της έρευνας προκύπτει ότι οι 7 στους 10 (70%) πολίτες θεωρούν ότι η Ελλάδα δεν κινδυνεύει σήμερα από το Ισλάμ.

Τέλος, από τους συμμετέχοντες στην έρευνα ζητήθηκε να συγκρίνουν τον Χριστιανισμό και το Ισλάμ, με βάση πέντε πιθανά χαρακτηριστικά τους. Από την εν λόγω σύγκριση διαπιστώνονται τα εξής: ο Χριστιανισμός θεωρείται ότι «σέβεται περισσότερο τις γυναίκες» (83%, έναντι 7% του Ισλάμ), είναι «πιο ειρηνική θρησκεία» (73%, έναντι 3%), και ότι μάλλον «δημιούργησε μεγαλύτερο πολιτισμό» (64%, έναντι 9%). Αντίθετα, το Ισλάμ φαίνεται να έχει μεγαλύτερη σχέση με την «πολιτική» (42%, έναντι 27% για τον Χριστιανισμό), ενώ παράλληλα θεωρείται και πιο «δογματικό/αυστηρό» θρήσκευμα (82%, έναντι 5%).

2. Το Ισλάμ στην Ευρώπη

Ο σύγχρονος τζιχαντισμός, που άρχισε τη δράση του στο Αφγανιστάν με τους μουτζαχεντίν, συνεχίζει να χύνει αίμα, αλλάζοντας διαρκώς μεθόδους και στόχο. Σήμερα, στη φάση του «Ισλαμικού Κράτους», εγκαταλείπει την πυραμιδική μορφή της Αλ Κάιντα και υιοθετεί τη συγκρότηση μικρών τρομοκρατικών πυρήνων ή ακόμη και ατομικών τρομοκρατικών πρωτοβουλιών. Εμπνευστής αυτής της νέας μορφής είναι ο Αμπού Μουσάμπ αλ-Σουρί (γενν. 1958), τζιχαντιστής από τα δεκαοκτώ του χρόνια σε όλα τα μέτωπα, φυλακισμένος σήμερα δεν ξέρουμε πού, ο οποίος τον Δεκέμβριο 2004 εξέδωσε ένα βιβλίο 1.600 σελίδων με τον τίτλο «Προσκλητήριο για μια παγκόσμια ισλαμική αντίσταση»¹⁸⁰. Μακριά από τη θριαμβολογία της Αλ Κάιντα, η τζιχάντ παρουσιάζεται ως αντίσταση στην παγκόσμια κυριαρχία των ασεβών, των αποστατών μουσουλμάνων που συνεργάζονται μαζί τους (εξ ου και η δολοφονία του μουσουλμάνου αστυνομικού στο Παρίσι) και βεβαίως των Εβραίων. Αντίσταση από τα κάτω, χωρίς κεντρική καθοδήγηση, αυτόνομη, άρα και πολύ πιο επικίνδυνη. Οι τρομοκράτες τζιχαντιστές αποτελούν, λόγω ακριβώς της ασυμμετρίας, σοβαρή απειλή. Ένας που δεν λογαριάζει τη ζωή του και παίρνει τα όπλα ή ζώνεται εκρηκτικά και σκορπάει τον θάνατο γύρω του είναι πάντα σοβαρή απειλή. Αρα, αντίθετα από ό,τι λένε οι ευαίσθητες ψυχές, το πρώτο και κύριο που έχουν να κάνουν τα σοβαρά κράτη είναι να ενισχύσουν την ασφάλειά τους και τον έλεγχο των τζιχαντιστών που ζουν ή μπαίνουν σε αυτά – αυτό δεν οδηγεί αναγκαστικά σε Patriot Act.

Το πρόβλημα ωστόσο που θέτουν τα γεγονότα του Παρισιού στο Charlie Hebdo δεν είναι μόνο η αντιμετώπιση της τζιχαντικής τρομοκρατίας, αλλά γενικότερα η θέση του Ισλάμ στις ευρωπαϊκές κοινωνίες, αυτό ακριβώς είναι το πρόβλημα. Στη δυτική Ευρώπη ζουν σήμερα περίπου είκοσι εκατομμύρια μουσουλμάνοι, στα οποία πρέπει να προσθέσουμε και τα 7,5 του γηγενούς Ισλάμ των Βαλκανίων. Το Ισλάμ της δυτικής Ευρώπης είναι μεταναστευτικό, πρώτης, δεύτερης και τρίτης γενιάς, από διάφορες χώρες του ισλαμικού κόσμου, με διαφορετικό βαθμό ενσωμάτωσης στις κοινωνίες υποδοχής.

¹⁸⁰ Gilles Kepel, «Terreur et Martyre. Relever le défi de civilisation», Flammarion 2008, σ. 129-193

Στη Γαλλία, όπου μέχρι πριν από δυο-τρεις δεκαετίες ζούσαν οι πιο ενσωματωμένοι, κοινωνικά και πολιτιστικά, μουσουλμάνοι της Ευρώπης, ο πρωθυπουργός Μανουέλ Βαλς έφτασε να πει ότι στα προάστια του Παρισιού υπάρχει «εδαφικό, κοινωνικό και εθνοτικό apartheid». Η σκληρή διατύπωση δεν εντοπίζει μόνο την κύρια (μα όχι και τη μόνη) πηγή του ευρωπαϊκού τζιχαντισμού, αλλά υποδεικνύει και την κατεύθυνση της λύσης: εξάλειψη ακριβώς των διακρίσεων και του αποκλεισμού (και κυρίως του κατεξοχήν αποκλεισμού, που είναι η ανεργία). Ενσωμάτωση. Η Γαλλία ειδικά, εκτός από την εξάλειψη αυτού του ιδιότυπου apartheid, πρέπει να αναπροσαρμόσει την έννοια και τη λειτουργία της ουτεροθρησκίας στις σύγχρονες συνθήκες και να παραχωρήσει πεδίο στη δημόσια παρουσία των θρησκειών. Το γαλλικό κράτος σήμερα κάνει ταυτόχρονα τα εξής αντιφατικά: από τη μία καλεί τους μουσουλμάνους θρησκευτικούς ηγέτες να δηλώνουν δημόσια ότι το Ισλάμ ως θρησκεία είναι ενάντιο στον τζιχαντισμό και την ίδια στιγμή τους καλεί να ζουν ιδιωτικά τη θρησκεία τους. Η *laïcité* που σέβεται και εγγυάται πάει να γίνει δογματικός *laïcisme* που αποκλείει και ταπεινώνει.

Ο κυριότερος σύμμαχος της ευρωπαϊκής δημοκρατίας στην αντιμετώπιση των τζιχαντιστών είναι οι μουσουλμάνοι της Ευρώπης. Το χειρότερο που μπορεί να γίνει σήμερα είναι η καχυποψία, η απόρριψη, η εχθρότητα, η περιφρόνηση των μουσουλμάνων, με μία λέξη η ισλαμοφοβία. Η Regida, για παράδειγμα, είναι ο καλύτερος σύμμαχος των τζιχαντιστών. Σε όσους θεωρούν ότι οι μουσουλμάνοι δεν μπορούν για εγγενείς λόγους να ενσωματωθούν στις δυτικές δημοκρατίες, ας τους θυμίσω ότι αυτό ήταν το κύριο αντισημιτικό επιχείρημα, που θεωρούσε τους Εβραίους εγγενώς και παντοτινά ξένο σώμα.

Οι μουσουλμάνοι της Ευρώπης, ωστόσο, έχουν πάντα μια αναφορά και έξω από τις χώρες στις οποίες ζουν, στις χώρες της καταγωγής του και εν γένει στο παγκόσμιο Ισλάμ. Όσο αυτές οι χώρες αντιμετωπίζουν τη φτώχεια και τις ένοπλες συρράξεις, τόσο θα ενοχοποιείται η Δύση, σχεδόν αυτονόητα, προς τις όποιες πραγματικές ευθύνες της, και άλλο τόσο θα προσχωρούν πολλοί στον ιερό πόλεμο εναντίον της. Αυτό δείχνει πόσο δυσεπίλυτο είναι το πρόβλημα, αλλά δεν αλλάζει σε τίποτε την πεποίθηση πως στην Ευρώπη ο κυριότερος σύμμαχος στον αντιτζιχαντιστικό αγώνα είναι οι μουσουλμάνοι της¹⁸¹.

¹⁸¹ Kassas Simon, *Droits de l'homme et islam*, L'Harmattan, 2011

2.1 Οι μετανάστες δεύτερης/τρίτης γενιάς

Σε όλες τις χώρες, υπάρχει σημαντική ετερογένεια λόγω των μεταναστών και αυτοί είναι που έδωσαν τη μορφή της Ευρώπης σήμερα. Οι μετανάστες δεν μπορεί να είναι αντιμετωπίζονται λοιπόν ως μια ξεχωριστή μάζα. Έχει αποδειχθεί πια ότι οι ευρωπαϊκές κοινωνίες αποκόμισαν περισσότερα οφέλη, ευνοημένες τόσο σε οικονομικό όσο και σε επίπεδο κοινωνίας¹⁸². Η αλληλεπίδραση μεταξύ των μεταναστών και των κοινοτήτων είναι εμφανής στα παιδιά αυτών. Οι έρευνες¹⁸³ έδειξαν ότι μέσω της εκπαίδευσης έγινε δυνατή η ενσωμάτωση των παιδιών αυτών, δημιουργώντας ευρωπαίους πολίτες διαφορετικών καταβολών και μέσω της εργασίας για τους γονείς επετεύχθη η Ευρώπη να προχωρήσει μπροστά¹⁸⁴. Ωστόσο, βλέπουμε ότι έχουν ανακύψει κάποια προβλήματα σχετικά με τους μετανάστες δεύτερης γενιάς, αφού πολίτες της Ευρώπης πια στρέφονται κατά της ίδιας της κοινωνίας, η οποία τους ανέθρεψε.

Με πολιτική βούληση και θέληση, οι κυβερνήσεις είναι σε θέση να καταπολεμήσουν τη διακριτική νομοθεσία, η οποία μπορεί να υφίσταται κι η οποία προκαλεί τις αντιδράσεις των μεταναστών, ώστε να οπλιστούν και να στραφούν ενάντια στα δυτικά πρότυπα.¹⁸⁵

2.2 Οι πρόσφυγες

Ο αριθμός των ανθρώπων που αναζητούν το καθεστώς του πρόσφυγα έχει συνέχισε να αυξάνεται κατά το πρώτο εξάμηνο του 2014, οδηγείται από τους πολέμους στο Ιράκ και τη Συρία, καθώς και συγκρούσεις και αστάθεια στο Αφγανιστάν, την Ερυθραία και αλλού.

¹⁸² Maurice Crul, The Second Generation in Europe, IMR Volume 37 Number 4 (Winter 2003):765-986

¹⁸³ <http://cep.lse.ac.uk/pubs/download/cp304.pdf>

¹⁸⁴ <http://www.ucl.ac.uk/~uctpb21/Cpapers/AlganDustmannGlitzManning2010.pdf>

¹⁸⁵ <http://cep.lse.ac.uk/pubs/download/cp304.pdf>

Τριάντα οκτώ ευρωπαϊκές χώρες καταγράφεται 264.000 αιτήσεις ασύλου, μια αύξηση της τάξης του 24 τοις εκατό σε σύγκριση με την ίδια περίοδο του 2013 (βλ UNHCR Τάσεις Ασύλου 2013): 216.300 από αυτές τις αιτήσεις έγιναν στην 28 Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) των κρατών μελών. Οι πέντε κορυφαίες χώρες της ΕΕ να παραλαμβάνουν τις αιτήσεις ασύλου ήταν η Γερμανία, η Γαλλία, η Σουηδία, η Ιταλία και το Ηνωμένο Βασίλειο. Σε σύγκριση, η Ρωσική Ομοσπονδία είναι νηολογημένα επιπλέον 168.000 ανθρώπους που αναζητούν προστασία από συγκρούσεις στην Ουκρανία? και η Τουρκία έχει λάβει περισσότερα από μισό εκατομμύριο των αιτούντων άσυλο και των προσφύγων από τη Συρία, το Ιράκ και άλλες χώρες.

Μεγάλης κλίμακας μετατοπίσεις στην Ουκρανία έχουν απευθύνει έκκληση για επείγουσα αντιμετώπιση της αυξανόμενης ανθρωπιστικές ανάγκες. Από τα μέσα Σεπτεμβρίου, ο αριθμός των εσωτερικά εκτοπισμένων στην Ουκρανία ανήλθε σε πάνω από 275.000. Εξωτερικές μετατόπιση είναι επίσης σε άνοδο. Εκτός από πάνω από 168.000 ανθρώπους που ζητούν άσυλο στη Ρωσική Ομοσπονδία, η περαιτέρω 148.847 έχουν υποβάλει αίτηση για άλλες μορφές νόμιμης διαμονής. Περισσότεροι από 6.000 Ουκρανοί έχουν ζητήσει άσυλο σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

Από την αρχή της συριακής κρίσης το 2011, η Τουρκία έχει ανταποκριθεί στην εισροή των προσφύγων από την κήρυξη καθεστώς προσωρινής προστασίας για τους αιτούντες άσυλο της Συρίας και τη δημιουργία 22 στρατόπεδα, με δύο ακόμα υπό κατασκευή. Εκτιμάται ότι πάνω από 1 εκατομμύριο πρόσφυγες της Συρίας είχαν φιλοξενηθεί στην Τουρκία τον Αύγουστο του 2014 μερικοί από τους οποίους 217.000 φιλοξενούνται σε καταυλισμούς. Ολοένα και περισσότεροι Σύριοι και φεύγουν σε άλλες χώρες της περιοχής, πολλοί διακινδυνεύουν τη ζωή τους διασχίζοντας τη Μεσόγειο. Εκτός από Σύριους πρόσφυγες, υπάρχουν αυξανόμενες αφίξεις στην Ευρώπη από το Αφγανιστάν και το Ιράκ. Μόνο η Τουρκία, πάνω από 81.000 άνθρωποι από το Ιράκ είχε φτάσει μέχρι το τέλος του Αυγούστου 2014, καθώς και περίπου 10.000 αιτούντες άσυλο από άλλες χώρες.

Από το 2013, η περιοχή γνώρισε μια απότομη αύξηση του αριθμού των προσφύγων και των μεταναστών που διασχίζουν τη Μεσόγειο. Κατά τους πρώτους επτά μήνες του 2014, πάνω από 87.000 άνθρωποι έφτασαν στην Ιταλία από τη θάλασσα, με τις δύο μεγαλύτερες ομάδες προέρχονται από την Ερυθραία και τη Συρία. Σε μια προσπάθεια να μειωθούν οι κίνδυνοι από

τις διαδρομές αυτές, τον Οκτώβριο του 2013 η ιταλική κυβέρνηση ξεκίνησε τη λειτουργία του Mare Nostrum, το οποίο έχει διασωθεί πάνω από 100.000 ανθρώπους. Αυξήσεις στις αφίξεις έχουν καταγραφεί στην Ελλάδα και την Ισπανία.

Η Ύπατη Αρμοστεία συνεχίζει να ανησυχεί σε μεγάλο βαθμό από τις βίαιες επιστροφές ή τα εμπόδια που επιβάλλονται από ορισμένες χώρες να εμποδίσουν την είσοδο των αιτούντων άσυλο και των προσφύγων, καθώς και τις περιπτώσεις των απαγωγών και της έκδοσης που αφορούν τους αιτούντες άσυλο και τους πρόσφυγες. Ανάμεσα σε αυτούς που αναζητούν προστασία στην Ευρώπη είναι μεγάλος αριθμός ασυνόδευτων και των χωρισμένων παιδιών. Στην Ιταλία και τη Μάλτα μόνο, περίπου 10.000 ασυνόδευτων και των χωρισμένων παιδιών έχουν φτάσει φέτος κατά τους πρώτους εννέα μήνες του έτους. Συστήματα παροχής ασύλου σε πολλές χώρες δεν είναι ακόμη πλήρως σύμφωνη με τα διεθνή πρότυπα: οι κακές συνθήκες υποδοχής, τις διαδικασίες καθορισμού του καθεστώτος του, τα χαμηλά ποσοστά αναγνώρισης, καθώς και η έλλειψη πρόσβασης σε βιώσιμες λύσεις, είναι ιδιαίτερες προκλήσεις¹⁸⁶.

Συνεπώς, με τη ροή των προσφύγων να αυξάνεται καθημερινά, η εικόνα της διαφορετικότητας θα γίνεται συνηθισμένη. Το ζήτημα είναι πως κάθε πρόσφυγας, με την πλειονότητά τους να πιστεύει στο Ισλάμ, θα μπορέσει και ο ίδιος να ενταχθεί στην ευρωπαϊκή κοινωνία και πως η ίδια η Ευρώπη θα τους αποδεχτεί. Μέχρι στιγμής, το στοίχημα χάνεται...

¹⁸⁶ <http://www.unhcr.org/pages/4a02d9346.html>

Συμπεράσματα

Η θρησκευτική ελευθερία η οποία θεωρείται ως ειδικότερη μορφή της ελευθερίας της γνώμης και της εν γένει πνευματικής ελευθερίας, συνιστά ένα από τα πρώτα ατομικά δικαιώματα που διεκδικήθηκαν ήδη από τον 16ο αιώνα στον ευρωπαϊκό χώρο¹⁸⁷. Το ζήτημα της μαντίλας αποτέλεσε το βασικό ερέθισμα για τη συγκεκριμένη εργασία και ταυτόχρονα κέντρισε το ενδιαφέρον μου για τον τρόπο με τον οποίο οι εισηγητές της εν λόγω απαγόρευσης δικαιολογούσαν την ανάγκη νομοθετήσεως κατά αυτής. Το ΕΔΔΑ έχει κάνει σημαντικά βήματα στο ζήτημα της θρησκευτικής ελευθερίας και την προστασία της ετερότητας, αλλά και της δημοκρατικής κοινωνίας. Ωστόσο, το ζήτημα σχετικά με την ελευθερία της θρησκείας έφτανε πιο μακριά από την καθαρά νομική κατοχύρωση της ελευθερίας των θρησκευτικών πεποιθήσεων και καθρέφτιζε το φόβο της Δύσης απέναντι στην απειλή του Ισλάμ, όπως αναφέραμε ήδη σχετικά με την τάση του ΕΔΔΑ να είναι πιο προστατευτικό στις υποθέσεις που αφορούν θρησκευτικές χριστιανικές κοινότητες ή προσφύγοντες, ενώ οι αποφάσεις που σχετίζονται με το Ισλάμ τείνουν να δείχνουν μια άλλη αντιμετώπιση.

Τα γεγονότα στο Παρίσι και η επίθεση στο Charlie Hebdo προκάλεσαν μια σειρά από αντιδράσεις και μια στροφή στις κοινωνίες της Ευρώπης σχετικά με το Ισλάμ. Κάθε αποκλίνουσα θρησκευτική επιλογή, όπως θεωρείται, καθώς έχει συνδεθεί με θρησκευτικό φανατισμό, θρησκευτικούς πολέμους, ορκισμένους “καμικάζι”-εκδικητές προκαλεί στην ευρωπαϊκή κοινωνία φόβο και εσωστρέφεια. Ο φόβος αυτός αντανακλάται στην απαγόρευση των θρησκευτικών συμβόλων στα σχολεία από το γαλλικό Κοινοβούλιο, στην απαγόρευση της μαντίλας σε δημόσιους χώρους στη Γαλλία, στη στοχοποίηση των προσφύγων ως αντιπρόσωποι του εξτρεμιστικού Ισλάμ κ.ο.κ.

¹⁸⁷ Κονιδάρη Ι., Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2000, σελ. 45.

Το βασικό ερώτημα της παρούσας εργασίας βασίζεται στην ισορροπία ανάμεσα στο δικαίωμα και τον περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας. Διαβάζοντας τις αποφάσεις του ΕΔΔΑ, κρίνοντας από τη συλλογική στάση κυβερνήσεων, κρατών και κοινωνιών η ισορροπία δύσκολα θα βρεθεί, πλέον στις ημέρες μας. Οι περιορισμοί και το περιθώριο της εκτίμησης από τα κράτη είναι ευρύ και αντικατοπτρίζουν την τωρινή κατάσταση. Η θρησκευτική ελευθερία είναι το ζητούμενο, μόνο που οι συνθήκες επιβάλλουν και επιτάσσουν διαφορετική προσέγγιση. Ωστόσο με μια πιο ανοικτή ερμηνεία του νομικού πλαισίου και μια πιο διαλλακτική στάση, υπερνικώντας τις προκαταλήψεις και την τάση για διάκριση λόγω του διαφορετικού, αλλά και διαμέσου του διαλόγου ανάμεσα στα μέλη των διαφορετικών θρησκειών, ίσως η ισορροπία μπορεί να επιτευχθεί. Ο δρόμος, όμως, είναι μακρύς...

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Ben Achour Y., «La Cour européenne des droits de l'homme et la liberté de religion», Pédone, Paris, 2005
- Dominic McGoldrick, Human Rights and Religion: The Islamic Headscarf Debate in Europe (Hart, 2006), Europe, Hart Publishing, Oxford, 2006
- Evans Carolyn, Freedom of religion under the European Convention on Human, Oxford University Press, 2001
- Evans M, «Religious liberty and international law in Europe», Cambridge University Press, Cambridge, 1997
- Evans M., «Manual on the Wearing of Religious Symbols in Public Areas», Council of Europe/Martinus Nijhoff, 2008
- Hiers D.(Ed.): European Fundamental Rights and Freedoms. Berlin: De Gruyter Recht, 2007
- Howard Erica, Law and the Wearing of Religious Symbols, European bans on the wearing of religious symbols in education, Routledge, New York, 2012
- Human Rights in Europe: Commentary on the Charter of Fundamental Rights of the European Union (Carolina Academic Press, 2010)
- International Encyclopaedia of Laws: Religion (Kluwer Law International)
- Jeroen Temperman, The Lautsi Papers: Multidisciplinary Reflections on Religious Symbols in the Public School Classroom, Martinus Nijhoff Publishers, 2012
- Kirsten Shoraka, Human Rights and Minority Rights in the European Union (Routledge, 2010)
- M.Taylor Paul, Freedom of Religion, UN and European Human Rights Law and

- Malcolm N. Shaw, International Law, Cambridge, sixth edition, Cambridge University Press, 2008
- McGoldrick Dominic, Human Rights and Religion: The Islamic Headscarf Debate in
- Norman Doe, Law and Religion in Europe: A Comparative Introduction (OUP, forthcoming October 2011)
- Olivier De Schutter, International Human Rights Law : cases, materials, commentary, Cambridge, Cambridge University Press, 2010
- Practice, Cambridge University Press, Cambridge, 2005
- Religion and Belief Discrimination in Employment: The EU Law (Lucy Vickers, 2007) Rights, Oxford University Press, New York, 2001
- Ronan McCrea, Religion and the public order of the European Union (OUP, 2010)
- Uitz R., «La liberté de religion dans les jurisprudences constitutionnelles et conventionnelles internationales», Editions du Conseil de l'Europe, Strasbourg, 2008

Ελληνική

- Κτιστάκης Γ., «Διεθνής προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου» στον συλλογικό τόμο των Αντωνόπουλου Κ. – Μαγκλιβέρα Κ., «Το Δίκαιο της Διεθνούς Κοινωνίας»(Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2014)
- Μπότση Φ. «Η θρησκευτική ελευθερία στο πλαίσιο της ελληνικής έννομης τάξης : Απτή Πραγματικότητα ή χρόνιο desideratum;», Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου, έτος ΙΖ΄ 2004 – τεύχος Ι, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή
- Περράκης Στ, Διαστάσεις της διεθνούς προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2013

- Σισιλιάνος Α.-Λ. (διεύθυνση έκδοσης), Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο (Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2013).
- Σωτηρέλης Γ., «Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση: από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία», 3η έκδ., Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα, 1998
- Σωτηρέλης Γ., επιμ. Χριστόπουλος Δ, «Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα», Κριτική ΚΕΜΟ, Αθήνα, 1999
- Σωτηρέλης Γ.Χ.: Θρησκεία και Εκπαίδευση, κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση, 1993
- Τρωιάνος Σ.: Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου- 2η έκδοση, 1984
- Τρωιάνος, Χρυσόγονος, Κουκιάδης, Κονιδάρης, Παπαστάθης, Κυριαζόπουλος, Ακανθόπουλος: Θρησκευτική ελευθερία και επικρατούσα θρησκεία, 2000
- Χριστόπουλος Δ.: Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα, 1999
- Χρυσόγονος Κ.: Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα- 3η αναθεωρημένη έκδοση, 2006

Άρθρα

- Anderson John, “The Treatment of Religious Minorities in South-Eastern Europe: Greece and Bulgaria Compared”, Religion, State and Society, 30:1, 2002, 9-31
- Bielefeldt Heiner, “Misperceptions of Freedom of Religion or Belief”, Human Rights Quarterly, Volume 35, Number 1, February 2013, pp. 33-68 (Article)
- Boyle Kevin, Human Rights, Religion and Democracy: The Refah Party Case, Essex
- Calo R. Zachary, Pluralism, Secularism and the European Court of Human Rights,
- Court of Human Rights, Israel Law Review, Vol. 43:611, 2010

- Evans Malcolm & Petkoff Peter, “A Separation of Convenience? The Concept of Neutrality in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights” , *Religion, State and Society*, 36:3, 2008, 205-223
- Evans, M. and Petkoff, P. (2008), “A separation of convenience? The concept of neutrality in the jurisprudence of the European Court of Human Rights”, *Religion, State and Society*, 36(3),205-223.
- Fokas Effie, “Directions in Religious Pluralism in Europe: Mobilizations in the Shadow of European Court of Human Rights Religious Freedom Jurisprudence”, *Oxford Journal of Law and Religion*, 2015, 4, 54–74
- Fokas, E. (2015) “Directions in religious pluralism in Europe: Mobilizations in the Shadow of European Court of Human Rights Religious Freedom Jurisprudence”, *Oxford Journal of Law and Religion*, 4(1), 54-74.
- Human Rights Review, Vol. 1 No. 1, New York University Law School, 17 of March
- Journal of Law and Religion 261, Vol. XXVI, 2010-2011
- Lerner Natan, How Wide Margin of Appreciation? The Turkish Headscarf Case, The
- Mancini Susanna, The Crucifix Rage: Supranational Constitutionalism Bumps Against the Counter-Majoritarian Difficulty, *European Constitutional Law Review*, 6: 6–27, 2010
- Mancini, S. (2010) “The crucifix rage: supranational constitutionalism bumps against the counter-majoritarian difficulty”, *European Constitutional Law Review*, 6(1), 6-27.
- Manicin Susanna, The Power of Symbols and Symbols as power: Secularism and Continuing
- Maret E. Rebecca, Left Hanging: The Crucifix In The Classroom And The
- Morini Claudia, Secularism and freedom of religion: the approach of the European
- Need For Reform In Italy,35 B. C. Int'l & Comp. L. Rev. 603, 2012

- Religion as Guarantors of Cultural Convergence, *Cardozo Law Review* 2629, Vol. 30:6, 2008-2009
- Renucci Jean-François, Article 9 of The European Court of Human Rights, Freedom of thought, conscience and religion, Human Rights Files, No. 20, Council of Europe Publishing, Strasbourg, 2005
- Resolution 66, Vol. 13:65, 2005
- Strasbourg Court, and Secularist Tolerance, *Willamette J. Int'l L. & Dispute*
- Ventura Marco , “Law and Religion issues in Strasbourg and Luxembourg: The virtues of European Courts”, Robert Schuman Centre for Advanced Studies, EUI, Kick-Off meeting conference paper, November 2011
- Ventura, M. (2011) “Law and religion issues in Strasbourg and Luxembourg: the Virtues of European Courts”, *Conference Paper for Kickoff meeting of the Religio-West Project*, Florence, November, 1-22.

Περιοδικά

- Berkeley Journal of Middle Eastern & Islamic Law
- European Anti-Discrimination Law Review
- European Journal for Church and State Research
- Islamic Law and Society
- Journal of Catholic Legal Studies
- Journal of Islamic Law and Culture
- Journal of Law and Religion
- Journal of Religion and International Affairs

- Muslim World Journal of Human Rights
- Religion and Human Rights
- UCLA Journal of Islamic and Near Eastern Law

Εκθέσεις

- International Religious Freedom Report (annual)
- Religious Freedom (New Europe special edition)
- Religious Freedom in the World
- Surveys of religion in Europe e.g.
http://www.staff.hum.ku.dk/pluchau/inors/Religion_in_Europe_and%20US.pdf
- TANDIS (Tolerance and Non-Discrimination Information System; various reports on hate crimes, anti-semitism, Islamophobia, etc., in Europe)

Ηλεκτρονικές Πηγές

<http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#>

http://www.echr.coe.int/Documents/Research_report_religion_ENG.pdf

<http://www.ohchr.org/EN/Issues/FreedomReligion/Pages/FreedomReligionIndex.aspx>

<http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Religion/RapporteursDigestFreedomReligionBelief.pdf>

<http://www.ejil.org/>

<http://www.asil.org/>

<http://www.migrationpolicy.org/article/pathways-success-second-generation-europe>